

קדושה

ישראלית

זיכרון קשיח של אומה

לאט לאט אנשים יוצאים מהמתח
ורוצים בסך הכל להיות ביחד,
בבית הכנסת הגדול הזה
שנקרא ארץ ישראל,
פה כולם מוזמנים

קדושה ישראלית
מתווה להסדרת המקומות הקדושים ומשמעותם
במדינה היהודית ובזהות הישראלית

דולב ארד
ד"ר חיים מאיר נריה

ציטוט בשער מתוך: אלוהי, קובי אוז

פנימה,
לוד, ישראל

טבת, תשפ"ב
דצמבר 2021

תוכן עניינים

4	מבנה ותהליך
8	תקציר מנהלים
13	פרק 1: מהי קדושה ומהו מקום קדוש
17	פרק 2: מבחן מחודש של הנחות היסוד
20	פרק 3: מקומות קדושים ומדינה
25	פרק 4: זווית בין לאומית: קונפליקטים סביב מקומות קדושים
27	פרק 5: קדושה חילונית וערכים ליברליים-אוניברסליים
29	פרק 1: חוק, משפט וסמכויות
33	פרק 2: פונקציונליות של קדושה
34	2.1 הכותל המערבי
40	2.2 יד ושם
43	פרק 3: נרטיבים שונים של קדושה
44	3.1 הנרטיב "הציוני"
45	3.2 הנרטיב המסורתי
46	3.3 הנרטיב החרדי
49	3.4 הנרטיב הציוני-דתי
51	3.5 הנרטיב החילוני-אקטיביסטי
53	3.6 הנרטיב של הזרמים הפרוגרסיביים
54	פרק 4: אינדידואליזם והפרטה במרחב של זהות
57	פרק 5: למרות זאת- הכותל
59	פרק 6: הגדרת הבעיה
59	6.1 עסקנות ללא אחריות
60	6.2 התפתחות מרחבי משמעות נפרדים
60	6.3 פוטנציאל לא ממומש בביסוס מסד ערכי יציב
63	פרק 1: הצעה לסדר מסורתי-ממלכתי: נרטיב של אחריות יהודית
65	פרק 2: חלופות פתרון
66	2.1 מודל הסטטוס-קוו
66	2.2 מודל הסגר
67	2.3 מודל אי-התערבות
68	2.4 מודל היד השווה
68	2.5 מודל התרבות הדומיננטית (DCV)
70	פרק 3: עקרונות לפתרון
72	פרק 4: מתווה פתרון
76	פרק 5: מחזון למעשה
77	רשימת מקורות

שער ראשון רקע

שער שני תמונת מצב

שער שלישי מתווה פתרון

אודות פנימה

'פנימה – בית לפתרונות ישראליים' הוקמה על מנת לחדד את הזהות המשתפת ולהעמיק את האתוס הלאומי. פנימה היא תנועה של אנשי רוח ומנהיגים מכל חלקי החברה החפצים להציע סדר יום עדכני לישראל. סדר יום שבבסיסו התמודדות אמיצה עם שאלות היסוד המטלטלות את קיומנו ומאיימות על שלמותנו.

לאורך שנותיה, הזניחה מדינת ישראל חלק מבעיות היסוד שלה. סוגיות של זהות ומהות נדחקו לשולי השיח הישראלי. נטייתנו הטבעית כבני אדם היא לחמוק משאלות של זהות. שאלות אלו נוגעות בנימי הנפש הרגישים של כל אדם ומחלוקת עליהן עלולה לפצוע. אמירות כגון "על הרוב אנחנו מסכימים", או "שמונים אחוז מהישראלים מסכימים על שמונים אחוז מהנושאים", הפכו לנחלת הכלל. יש להבהיר חד-משמעית: זה לא נכון. הנושאים ב"עשרים האחוזים" שבמחלוקת שולטים בחיינו. אלה הם הנושאים המגדירים אותנו, מפלגים ומחלקים, ומשפיעים על כל מרחבי החיים.

הרצון להרחיק את המחלוקת מהפרהסיה הציבורית הוביל להתבססות תרבות של רמייה. השאלות האמיתיות, העמדות העמוקות, נדחקו. ואולם מתחת לפני השטח – המחלוקת מבעבעת. כך העמיקו המחלוקות השבטיות, השנאה והפילוג הלכו וגברו, הסולידריות נשחקה, והלכידות הלאומית בסכנה. ה'יחד' הלאומי שלנו נשען בעיקר על האויבים המשותפים שמחוץ לגבולות המדינה. עלינו להביט פנימה על מנת לגבש אתוס לאומי משותף.

במהלך השנים הוקמו ועדות רבות שתכליתן להביא מזרז לתחלואי החברה הישראלית. מכוני מחקר, ארגונים חברתיים וגופים ממשלתיים עשו כל שביכולתם לצמצום המחלוקות בין השבטים השונים. בבסיס עבודתן של הוועדות השונות עמד משא ומתן להסדרת החיים במרחב המשותף, המבוסס על מכנה משותף המאפשר לכל קבוצה לשמור על אמונותיה.

אולם, מרחבי ההסכמה הותירו על כנן מחלוקות תרבותיות עמוקות, אפשרו חיים באמצעות הסכמות שטחיות שאינן מסייעות לפתרון המצוקות, אלא מביאות לדחיקתן או לדחייתן. '**פנימה' משנה את כיוון התנועה.** הכרות של השבטים השונים, הבנת התשתית האידיאולוגית, הרקע התרבותי והצרכים של כל קהילה, מהווים בסיס ליצירת מרחבי פתרונות המתמודדים באומץ עם האתגרים הקיומיים המאיימים על שלמותה של ישראל. פתרונות משותפים מהווים תשתית ליצירת זהות ישראלית. לא עוד הדחקה חסרת אחריות של שאלות היסוד, אלא עיסוק עמוק ומהותי בהן והכרעה בסוגיות הליבה.

הבחירה בסוגיה

סוגיית המקומות הקדושים צפה לסדר היום הציבורי במדינת ישראל במעין מחזוריות קבועה, לעיתים בשל שינויים פוליטיים, ופעמים אחרות בשל סדר יום תקשורתי, או לחץ ציבורי עקב צרכים של ממש. הר הבית והכותל המערבי במובן הזה הם המקומות הנפיצים ביותר המכילים את כל מגוון השסעים האפשרי. תפילת נשות הכותל ברחבה ההיסטורית גוררת גם היא תשומת לב ציבורית ואף התדרדרות למריבות אלימות. חופש הפולחן על הר הבית הוא טריגר לעימותים אלימים, למרות המאמצים של הגורמים הרשמיים לשמור על סטטוס-קוו שקט. המכנה המשותף למקומות קדושים אלו הוא היותם כר פורה של נגישות לתשומת לב ולהתנעת שינויים בשלל תחומים שנויים במחלוקת, בנושאים של דת ומדינה, וגם במחלוקות פוליטיות ולאומיות. השימוש הציני או הפוליטי של הניצים אינו מהווה סיבה להתכחש לכך שהסכסוכים סביב המקומות הקדושים נובעים ממחלוקות עמוקות באשר לאופייה וזהותה של מדינת ישראל. נושאי דת ומדינה היוו מאז ומעולם מוקד

מבנה ותהליך

של חיכוכים ופיצולים בחברה הישראלית. גם כשהמחלוקות נראו כפוליטיות גרידא, הוכח כי מקורן בשאלות הבסיס, מהיכן באה החברה הישראלית ולאן פניה מועדות? התשובות לשאלות הללו נגזרות מתפישות העולם השונות הרווחות בחברה הישראלית, והדרך לבטא את אותה שונות עוברת פעמים רבות במקומות הקדושים.

מאז שנותיה הראשונות של המדינה, הורגלה החברה הישראלית בטקטיקה של דחיה ומסמוס של הכרעות קשות לפי העיקרון העתיק של ציפייה לשינוי חיצוני שיוכל לייתר את ההכרעה או את הדיון הנפיץ ובכך לחסוך עימותים פנימיים. כמו הבדיחה היהודית העתיקה או שהכלב ימות או שהפריץ ימות. עיקרון זה היה אבן יסוד במדיניות הישראלית הן בנושאי פנים והן בנושאי חוץ והוכיח את עצמו פעמים רבות כפרקטיקה יעילה. אלא שבחלק מהנושאים, אי קיומו של דיון ציבורי משמעו בפועל הכרעה סמויה.

התנהלות זו משאירה את ההכרעה לשלל גורמים לא מדינתיים ומקדמת דה פקטו את הגישה לפיה כל דאלים גבר. הדיון הציבורי לא מתקיים אף פעם, ומגרש המשחקים בו מתנהל הדיון המשמעותי בשאלות היסוד הזהותיות של החברה הישראלית, מכיל את כל השחקנים למעט השחקן המרכזי ביותר בסוציאליזציה של מקומות קדושים הלא היא המדינה.²

הבריחה המפוחדת מעיסוק בשאלות של זהות מובנת, שכן קבלת החלטות בנושאים אלו קשה מנשוא. לא ברור אם מעורבותה של המדינה בשאלות רגישות מסוג הזה מוצדקת. אלא שכלל שמדובר במרחבים ציבוריים, אזלת היד של המדינה היא בעלת השלכות ומחירים גבוהים במיוחד, הן בחיי אדם - כפי שנוכחנו לראות באסון האזרחי הנורא במירון - והן בפגיעה באתוס המשותף.

ההכרעה שלא להתערב היא לגיטימית, במידה והדבר נעשה לאחר דיון מסודר ומתוך הבנה שהפרטה איננה סטטית אלא דינמית ומתרחבת למקומות נוספים בהם המדינה נמנעת מהשמעת קולה. היפוך הכיוון לקראת הכרעה אין משמעו מעורבות פעילה של המדינה בתחומים בהם היא נדרשת להיזהר, אלא אסדרה של מרחבי המורשת והזהות באופן בו כל יחיד יוכל למצוא ולהשמיע את קולו שלו.

העיסוק המחקרי במקומות דומים בעולם, נוטה לדון בשאלות הללו תוך התמקדות ביצירת כלים של חלוקת משאבים. החל בחלוקה לפי זמן וכלה בהגדלת העוגה על מנת לאפשר לכל הניצים טעימה ממנה. אלא שבמקומות בהם הסכסוך נובע משאלות נרטיביות וסוגיות זהותיות, התמקדות בהסדרים פרקטיים מפספסת את לב העימות ועלולה להיקלע עד מהרה למבוי סתום. **סוגיית המקומות הקדושים איננה רק נייר לקמוס המציף תזוזות בזמן אמת, אלא גם סיסמוגרף רגיש במיוחד המסוגל לנבא שסעים טקטוניים מתחת לפני השטח, ומגמות עומק המבקשות לתת את רישומן הראשוני בשאלת חופש הפולחן או אופי התפילה.**

סוגיית המקומות הקדושים היא הזדמנות מבורכת לקיים את הדיון הזה ולאפשר מרחב במסגרתו יוכלו חילוניים, מסורתיים, דתיים לאומיים, חרד"לים, חרדים ושאינם יהודים למצוא את הדרך לחלוק את המשותף. המקומות הקדושים בכלל והכותל מערבי בפרט, מספרים את הסיפור היהודי ההיסטורי ואת הסיפור הישראלי המחודש, הם קוראים אליהם את יהודי התפוצות ואת יהודי ישראל.

העיסוק בסוגיה דורש מאיתנו לשוב לשאלות רחבות: האם מקום קדוש הוא בהכרח מקום דתי? האם הוא גם לאומי? האם יכול להיות מקום "קדוש" "חילוני"? שמא הגדרת הקדושה איננה עומדת לעצמה, אלא נסמכת למושא המְקַדֵּש. והאם הדבר מעניק לאותם מְקַדְּשִׁים זכות יתר בבואם לציין את קדושתו של המקום?! כיצד

² מתוך ראיון המחברים עם פרופ' ניסים ליאון. בתאריך 17.3.21

מבנה ותהליך

נמליץ להכריע במחלוקת שאיננה עוסקת בזכותם של מקדשים כאלו או אחרים, אלא בקדושות שונות של אותו מקום! סוגיות מורכבות אלה הנוגעות בצורה העמוקה בזהות הישראלית. ההבנה שעל מדינת ישראל להכריע הביאה אותנו להעמיק בנושא ולהציג גישה להכרעה שאנו סבורים שהיא ישימה, מקיפה, ייחודית ומעוררת השראה, ויש לה את הכח להוציא את מדינת ישראל מהקיפאון סביב סוגית ה"מקומות הקדושים". הביאה אותנו להעמיק בנושא ולהציג גישה להכרעה שאנו סבורים שהיא ישימה, מקיפה, ייחודית ומעוררת השראה, ויש לה את הכח להוציא את מדינת ישראל מהקיפאון סביב סוגית ה"מקומות הקדושים".

מבנה ותהליך עבודה

צוות העבודה העומד מאחורי נייר מדיניות זה הורכב משיתוף פעולה של פנימה עם גוף מחקר חרדי חדש, וכלל חוקרים המגיעים מרקע מגוון. העבודה התמקדה בשלושה צירי פעולה עיקריים:

1 מחקר

מחקר היסטורי לצורך גיבוש תמונת המצב המשפטית-חוקית, שאלת הסמכויות, של בעלי התפקידים המשפיעים וכלל השחקנים המעורבים והמושפעים. מעקב אחר הפעולות שנעשו מראשית המנדט הבריטי ועד היום, הן על ידי המחוקק ובית המשפט, והן על ידי גופי החברה האזרחית. בוצעו סקרי עמדות ותחושות, נחקרו והשוו נתונים, מקורותיהם והאינטרסים העומדים מאחוריהם.

2 דיאלוג

הוקם צוות דיאלוג הכולל אנשי רוח ומעשה מכל קצוות הקשת הישראלית. ניהלנו שיחות עומק עם מעל לשלושים דמויות מפתח, אשר לתפישתנו קהילתיות לא יוצגו באופן מספק בצוות הדיאלוג. מהלך זה נועד לברר את מקומה של הקדושה בציבוריות הישראלית והנרטיבים השונים האופפים מושג זה, המצליח להיות עמוק ועמום גם יחד.

3 פרדיגמה חדשה

פנימה מתמחה בגיבוש פרדיגמות חדשות, פורצות דרך. איננו מחפשים הסדרה, בה מוצאים נקודת פשרה, המהווה בדרך כלל השלמה עם המשבר. מתווים רבים מבוססים על מיצוע המחלוקת, רידוד הוויכוח ויצירת פתרון שייחודו בכך שבסופו של דבר כולם לא לגמרי מרוצים. פנימה שואפת ליצירת מערכת עמוקה שתכליתה מתווה מעורר השראה הכולל הסכמה עמוקה וכלים פרגמטיים המצביעים על ישימותו.

המתווה שלפניכם מכיל שלושה חלקים:

השער הראשון מכיל רקע פילוסופי, תיאורטי והיסטורי, ובו שאלות יסוד הנוגעות להגדרת הקדושה והמקום הקדוש, הקשר בין קדושה, אמונה ופרקטיקה דתית, והמקום שתפשה הקדושה בלאומיות החדשה, בחילוניות המודרנית ובתקופת הפוסט חילון של ימינו.

השער השני הוא תוצאה של מחקר פוזיטיבי אודות מקומות קדושים בישראל. בשער זה מוצגת תמונת המצב העדכנית בשאלת הסמכויות והחוק, מגמות ושינויים, כמו גם דוגמאות השוואה מן העולם ודגימה של מחקר עומק אודות מספר אתרים במדינה.

בשער השלישי של חוברת זו נציג את מתווה הפתרון המוצע בסוגיית הסדרת המקומות הקדושים בישראל כבסיס להגדרת היסוד היציב בחיי אומה. כאמור לעיל, מתווה זה מהווה פרק נוסף בסיפור הישראלי השלם, כחלק מהבניית אתוס ישראלי משותף הרלוונטי לכלל הקהילות במדינה, ומעצים את חלקה של כל קהילה וקהילה בפטיפס החיים הישראלי.

ברצוננו להודות לכל חברי צוות ההיועצות, השותפים והמרוויינים על זמנם:

נריה כנפו , מנהל מכון על משמר הכנסת לשעבר	מרון איפרגן , אשת קולנוע ויוצרת, על סרטה 'הקיר'
עו"ס סיון לוי , חוקרת מדיניות וקהילה	יוהנה ביסראור , דוברת הקרן למורשת הכותל
פרופ' ניסים ליאון , אוני' בר אילן	פרופ' דורון בר , חוקר מקומות קדושים, מכון שכטר
הרב שי פירון , שר החינוך לשעבר	ד"ר שמואל ברקוביץ' , עו"ד, וחוקר המקומות הקדושים
ד"ר יוכי פישר , ראש תמת חילון וקדושה, ון ליר	פרופ' דני גוטווין , אוני' חיפה
מוקי צור , היסטוריון	ישראל גולדשמידט , כיכר השבת
הרב גלעד קריב , ראש התנועה הרפורמית בישראל	הרב פנחס גולדשמידט , הרב הראשי של מוסקבה
וח"כ מטעם מפלגת העבודה	מתי דן , ראש עמותת עטרת כהנים
הרב שמואל רבינוביץ' , רב הכותל והמקומות	אורן הניג , מנכ"ל מרכז ליב"ה
הקדושים	יזהר הט , סגן יו"ר ההסתדרות הציונית
פרופ' אליעזר שביד , חתן פרס ישראל, האוני'	יצחק (בוז'י) הרצוג , נשיא המדינה, יו"ר הסוכנות
העברית בירושלים	היהודית לשעבר
פרופ' אניטה שפירא , אוני' ת"א	אבי וידרמן , יועץ פוליטי ואסטרטגי
נתן שרנסקי , יו"ר הסוכנות היהודית לשעבר	ליאור טל-שדה , איש הגות ומנחה, סמנכ"ל תוכן
	ב'קולות' לשעבר
	ד"ר נחומי יפה , המכון הישראלי לדמוקרטיה ומכון
	'נתוני אמת'

תקציר מנהלים

'פנימה' הוקמה בשנת 2016 כדי להתמודד עם השטחים המפלים והמפצלים את החברה הישראלית. חברי הוועד המנהל של 'פנימה', מנהיגים ישראלים המייצגים את כלל הקהילות, חברו יחד כדי להציע סדר יום ישראלי המושתת על סולידריות, תיקון ותקווה.

אסטרטגיית השינוי של 'פנימה' מסיטה את הדיון אל מרחב הפתרונות, תוך מיצוי תהליכי הכרות והידברות עמוקים, דיון בעמדות אידיאולוגיות שונות והצעת פרדיגמות חדשות לקידום לכידות חברתית.

'פנימה' עוסקת בנושאים העומדים בליבת השסע הישראלי: סוגיות זהות ואזרחות, דת ומדינה, סוגיות חברתיות וכלכליות הנוגעות לחלוקת העושר והמחלוקת התרבותית, יחסי יהודים-ערבים וסוגיות הנוגעות לכללי המשחק הדמוקרטיים ולהפרדת הרשויות. מסמך זה עוסק בסוגיית המקומות הקדושים, המהווה את אחד הפצעים המדממים של החברה בישראל, ואת אחת ההזדמנויות הגדולות, ואולי המפוספסות, שלה.

הדילמה של 'אתר קדוש'

סוגיית המקומות הקדושים מלווה את מדינת ישראל, העם היהודי וארץ הקודש, אלפי שנים. עם חידוש הקוממיות היהודית בארץ ישראל, הקמת המדינה, ושחרורה של ירושלים העתיקה ושטחי יהודה ושומרון, הפך העיסוק בסוגיית המקומות הקדושים מעיסוק דתי לעיסוק בעל משמעות לאומית. הדבר בא לידי ביטוי בהקשרים ובמטענים ההיסטוריים, בקיומם של טקסים בעלי אופן לאומי, ובהשתתפות המדינה בניהול ומימון האתרים.

מהו 'אתר קדוש'?

מהו מקום קדוש ואלו אתרים יכולים להיחשב כקדושים? מי קובע מהו אתר קדוש? האם 'קדושה' היא מושג 'דתי' בלבד? שאלות אלה רלוונטיות להגדרת הזהות של עם בארצו. אלא ששאלות של לאומיות יהודית, חילון ונאורות, דת ואזרחות, זכויות אדם ומקומות קדושים התערבבו אלו באלו, בניסיון לבסס זהות יהודית ישראלית מגובשת. האתרים הקדושים מסייעים לביטחון זהותה של אומה. הם מהווים ביטוי פיזי מוחשי ויצבי לערכים החשובים, להסכמות חוצות מגזרים, וליסודות הקיום המשותף. בתהליך של היזון חוזר מאפשרים האתרים הקדושים להגדיר את החשוב, הקדוש והערכי בחברה.

סיפורם של המקומות הקדושים

חברה זקוקה לנרטיב, סיפור, ומכאן לנשגב, לקדוש, כזה היוצר מרחבים פיזיים- אתרים קדושים ומקודשים. החיבור המחודש של עם ישראל עם ארצו, ארץ הקודש, הביא עמו מפגש מחודש עם אתרי פולחן, מורשת, דת ולאום השזורים בסיפורנו ארוך השנים. באלפי השנים האחרונות לא התמודד העם היהודי עם שאלת הריבונות יהודית על אתרים קדושים, וחסרון המסורת בנושא מורגש.

ניתוח השינויים בזמן ובמרחב מראה כי השונות הגדולה בחברה בישראל, ריבוי גיוון הקבוצות, הזרמים השונים ביהדות, היחסים בין ישראל לבין יהדות התפוצות ועוד, משליכים על הגדרת המקומות הקדושים ועל היחס אליהם. חלק מהמקומות הקדושים הפכו, הלכה למעשה, לאתרי מריבה הנשאבים למאבקי רייטינג בין שחקני משנה. המדינה בחרה למשוך ידיה מניהולם והותירה את המרחבים הללו פנויים, והם מחוללים מאבקי כח בחברה. תמונות דוגמת המאבקים בכותל תוך התרחקות הולכת וגדלה של קבוצות וקהילות ממנו, תופעת העלייה להר הבית, האסון במירון ואחרות, הפכו לכתורות חזרות. הזנחה יחסית של הר הרצל, אתרים של בני דתות אחרות וקברי צדיקים, כמו תופעות דומות, מהוות תמורה אזהרה להתפרקותה של חברה מנכסיה הזהותיים.

תקציר מנהלים

כך, התפתחו מרחבי משמעות נפרדים לקבוצות האוכלוסייה השונות, והמפגש הבין-שבטי הולך ונעשה נדיר, דווקא באתרים שיש בהם פוטנציאל גדול להגדרת והעמקת הזהות הדתית והלאומית. כל קהילה מקדשת את המרחבים השונים בדרכה, תוך פיתוח אתוס נפרד המבוסס על מסד ערכי שונה. הדבר רצוי במקום שיש אתרים משותפים, אך האם ישנם כאלו?

המשך המצב הנוכחי יביא לכך שלקהילות שונות יהיו מרחבי קדושה שונים. מרחבי הקדושה הקהילתיים עלולים לדחוק את מרחב הקדושה הלאומי, או מה שנותר ממנו. היעדר מרחב משותף הוא מצב עניינים טראומטי למי שמבקש לייצר אתוס ישראלי. היעדר מרחב שיש בו מקום לכולם, ששייך לכולם, לכלל, מעודד פרגמנטציה חברתית ומפרק לכידות.

בתהליך ארוך ועמוק בו השתתפו עשרות מומחים, מנהיגים רוחניים, מובילי ציבור ופעילי שטח מכלל קהילות ישראל, בנינו הצעה למתווה חדש. אנו גורסים כי יחס נכון והסדרה של מעמד וניהול המקומות הקדושים יכולים לאפשר לחברה הישראלית לזוקק יסודות איתנים המפחיתים את המתח ואת גבולות המאבק הציבורי, תוך הדגשת הסיפור המשותף והערכים המשותפים. למקומות הקדושים פוטנציאל עצום לביסוס 'קדושה ישראלית משותפת'.

המתווה המוצע

מתווה 'פנימה' מבקש להפוך את המדינה לגורם היחיד המנהל אתרי קדושה ישראליים - ממלכתיים, תוך מניעת חלוקת סמכויות הניהול וקביעת המדיניות מעמותות, קהילות ומגזרים. אל מול המפץ החברתי ותהליך הפרגמנטציה ההולך ומכרסם ביסודות המכנה המשותף - אנו מציעים כיוון פעולה הפוך - עצירת ההתרחקות והתנעת תהליך של התכנסות מחודשת סביב המוסכם.

אנו גורסים כי מימוש פוטנציאל האתרים הקדושים יתרום לביסוס קשר איכותי בין הקהילות השונות בישראל ובין ישראל לתפוצות. יש לתת דגש מיוחד על ניתוק היכולת של המערכת הפוליטית ושל גורמים אינטרסנטים לבצע שינויים מזדמנים או קבועים המשפיעים על אופיים ועל דרכי ההתנהלות במקומות הקדושים, תוך הקמת מערך "בולם זעזועים" אשר יאפשר התמודדות עם מחלוקות.

קדושה ישראלית: מתווה חדש לקדושה ממלכתית

לאתרים קדושים תפקיד חשוב בקידום ערכי החברה, בשימורם ובהדגשתם. ביסוס הזהות הישראלית מחייב גיבוש של רשימת אתרים המדגישים ערכים דתיים, לאומיים ואוניברסליים והגדרתם כמקומות קדושים. עלינו להגדיר רשימת אתרים קדושים שחשיבותם נוגעת לכלל אזרחי המדינה ולעם היהודי כולו. אתרים אלה יסייעו לביסוס התרבות היהודית ולהעמקת הזהות הלאומית.

על מנת שהאתרים יהיו שייכים לכולם יש להקפיד על:

1 רלוונטיות ושייכות - האתרים הללו יהוו מוקד של קדושה לקהלים ולצבורים נרחבים ככל האפשר. האתרים הללו יאפשרו תחושה של שייכות לכל אזרח מכל קהילה, תוך צמצום תחושות של זרות וניכור.

2 פונקציונליות - הזמינות הנגישות ואופן השימוש באתר. האתרים יונגשו לביקור ראוי של כל אזרח ואזרחית בישראל ובתפוצות.

3 כבוד והדר - האתרים יתוחזקו וישומרו בדרך ההולמת את מעמדם, תוך הקפדה על אסתטיקה, נגישות לאנשים עם מוגבלות, הקפדה על ביטחון אישי, ועוד.

תקציר מנהלים

א. תשתית ליצירת קדושה ישראלית-ממלכתית

במדינת ישראל שלושה אתרים קדושים המהווים את אבן הראשה של הקדושה הישראלית – ממלכתית. אתרים אלה מדגישים את היסוד הדתי-רוחני, היסוד ההיסטורי והיסוד הלאומי-ממלכתי. לשם כך יש להגדיר את מעמדם של רחבת הכותל המערבי, יד ושם והר הרצל כאתרים קדושים ישראלים ולהחיל בהם כללים אחידים.

ב. הרשות הישראלית למקומות קדושים

תוקם רשות סטטוטורית אשר תנהל את כלל האתרים הקדושים. רשות זו תהווה ארגון גג המתווה מדיניות עקרונית לכלל האתרים. הרשות תנוהל באופן שקוף ועל פי דין, ותפעל לפיתוח, הנגשה, הפעלה וחינוך בכלל האתרים. רשות זו תתקצב ביד רחבה ותהא כפופה למשרד ראש הממשלה. כל אחד מהאתרים המרכזיים שצוינו לעיל ינוהל באמצעות רשות עצמאית ולה מועצה ציבורית משמעותית ומגוונת.

ג. ממלכתיות, מסורת, אחריות

תוקם מועצה ציבורית שתהיה אמונה על מעמדם הישראלי והבין-לאומי של אתרי הקדושה הישראלים-ממלכתיים. המועצה תסייע לביסוס מעמדם, לגיבוש דרכי ניהולם, לפיתוח מעמדם ולרתימה של קהלים רבים להשתתפות ולשותפות. בראש המועצה הציבורית יעמוד נשיא המדינה ויהיו חברים בה: יו"ר הכנסת, הרבנים הראשיים, יו"ר הסוכנות היהודית, ראש עיריית ירושלים, וראשי האתרים שיבחרו. אליהם יצטרפו נציגי ציבור וקהילות, באישור הממשלה.

ד. הגדרה משפטית של אתר קדוש

החקיקה הישראלית נדרשת להגדיר את המושג "מקום קדוש" באופן משפטי מחייב, המכיל את המשמעויות הדתיות, הערכיות והתרבותיות הרחבות והמיוחדות לאתרים הקדושים. זאת תוך מתן יחס הולם לזרמים, למיעוטים וליהדות התפוצות. הגדרה זו תהא דיפרנציאלית, ותכיר בשונות ובהיררכיה של המקומות הקדושים במדינה. בתי קברות ובתי תפילה יוחרגו מהדין הכללי.

ה. סובסידאריות של קדושה

המקומות הקדושים יוגדרו ברשימה רשמית מוכרת, על ידי מנהיגי הקהילות, וכל אזרח ישראלי יוכל לזהות את עצמו ואת קהילתו באתר המתאים לו. ההגדרה תחול על פי קריטריונים ברורים, אחידים ושקופים, ובאופן פרטני לכל אתר ואתר. כלל אתרים אלו ינוהלו באופן עצמאי; תחת רשות מסדירה, אשר תפעל לפיתוחם ולשימורם.

ו. האתר הרביעי

ייבחר, ובמידת הצורך יוקם, אתר מרכזי ממלכתי נוסף אשר יש בו בכדי לחבר את החברה היהודית והחברה הערבית. האתר יהיה כזה המדגיש את הערכים האוניברסליים של שוויון וחירות.

תקציר מנהלים

												בתי תפילה ובתי קברות
פסל הארי השואג	מערת אליהו		קבר הרשב"י	מצדה	קבר הנביא שועיב	מערת המכפלה			כנסיית הקבר	גבעת התחמושת		אתרי הקהילות
יד ושם				הכותל המערבי				הר הרצל				אתרי הליבה
הרשות הישראלית לקדושה לאום ומורשת												התשתית
מועצה ציבורית												

מחזון למעשה

- האחריות על המקומות הקדושים, כחלק ממערך בינוי ותחזוקת האתוס הישראלי, היא של המדינה, באמצעות רשות מוסדרת, ושלה בלבד.
- תוקם מועצה הציבורית בבית הנשיא
- הכפפת ארבע רשויות הניהול של אתרי הליבה למשרד ראש הממשלה
- ניהול האתרים יתבצע בשיתוף מלא עם הרשות המקומית הרלוונטית בכל אתר ואתר.
- תקצוב האתרים יהיה דיפרנציאלי בהתאם למספר המבקרים.
- הקמת רשות רשמית לניהול הכותל ופיתוחו, במבנה הקרן למורשת הכותל, ובמקומה. תמונה ועדה ציבורית מגוונת עם רוב לנציגי ציבור ותוגבל כהונת הבכירים. הקרן למורשת הכותל תיוותר כגוף גיוס משאבים ופיתוח בלבד, ללא זכויות במקרקעין וללא סמכויות לניהול האתר.
- הקמת רשות רשמית לניהול כולל של הר הרצל על חלקיו, כולל חלקת גדולי האומה, בית הקברות הצבאי, כלל האנדרטאות ומזיאון הרצל.
- פיתוח האתרים הקדושים יזכה לתקצוב משמעותי, בהם יודגשו הערכים שמקדם האתר, ההיסטוריה שלו וחשיבותה לקהילות הרלוונטיות.
- הקמת אתר רביעי בליבת הקדושה הישראלית-ממלכתית שידבר לכלל הקהילות, ובפרט מיעוטים, באמצעות העלאה על נס של ערכי השוויון והחירות.
- יינקטו פעולות חינוכיות נרחבות להעמקת הזהות של כלל אזרחי ישראל עם אתרי הקדושה הישראליים ממלכתיים. ביקור בהם יהיה חלק מתוכנית לימודי החובה של כלל ילדי ישראל.
- טקסים לאומיים רשמיים יתקיימו באתרים בהתאם לתוכן ולמועדי השנה.
- בכל שנה תקיים ממשלת ישראל ישיבת ממשלה אחת באחד מארבעת האתרים.
- אירועים ייחודיים באתרים קדושים שיש בהם למעלה מ- 1,000 משתתפים ינוהלו באחריות מרכז הסברה, כמקובל בטקסים רשמיים.

שער ראשון

רקע

"והביאותים אל-ה' קדשי, ושמחתים בבית תפלתני
עולתיהם וזבחייהם לרצון, על-מזבחי
כי ביתי, בית-תפלה יקרא לכל-העמים."

ישעיהו נ"ז'

פרק 1: קדושה ומקום קדוש

פעם ראשון שנזכרת בתורה מילת "קדושה" הוא אצל יום השבת, מיד בבריאת-העולם בפרשת בראשית, ויברך וגו' ויקדש אותו. וקבלתי שבכל דבר וענין במקום שמילה זו נזכר פעם ראשונה בתורה שם הוא שורש העניין... ואחר שנזכר קדושת שבת בזמן... לא נזכר קדושה עד משה רבנו ע"ה שנאמר כי המקום וגו' אדמת קודש הוא, והיינו קדושה במקום (ר' צדוק, פרי צדיק, שמות פ"א)

הכותל [...] בתחילה אני מוכה תדהמה. ואז אני רואה: כותל דמעות שקפאו, ענן של אנחות [...] לא נוי להתנאות בו, לא יופי להתענג עליו. אך לב ואחן [...] לב אדם לאבנים אלו, לב עבור כל האדם. יש לה נשמה, לחומת אבני הכותל, הקורנת נוכחות [...] דממה. אני מגפף את האבנים; אני מתפלל: צור ישראל, חזק אמונתנו ומילותיך יאירו ללבבותינו ותודעתנו. לא צלם לפניי. מזוג קדושה לרגעינו. חומת אבני הכותל שותקת? לרגע אני לה לפה (אברהם יהושע השל)

הקדושה והמקום הקדוש

במופעו הראשון בתנ"ך, בפרשת בראשית, מופיע המונח קודש ביחס לממד הזמני ואילו במופעו השני מופיע המונח קודש ביחס לממד המקום: "אל תקרב ה'לם, של נְעִלִיק מְעַל רְגְלִיק, כי המקום אֲשֶׁר אֵתָה עוֹמֵד עָלָיו אֲדַמֶּת קִדְשׁ הוּא" (שמות ג' ה'). המפגש עם הקדושה הוא מפגש עם המקום הקדוש, אדמת הקודש. הקודש, כך אנו למדים, איננו מנותק מהארץ, מממדי המרחב והזמן, מהגיאוגרפיה ומהמגבלות. במפגש זה ניכר כי הנוכחות האלוהית היא הקובעת את המקום לקדוש.⁴ משכך, הוא מופקע מהתחום האנושי והפך להיות מצע להתגלות אלוהית. הסרת הנעליים מהווה הודאה של האדם שהוא איננו הבעלים במקום. את הארץ נתן ה' לבני אדם בדרך כלל, אך מקומות, חפצים או זמנים, שבהם האל מנכיח את עצמו – האדם מופקע מהם והם הופכים להיות קדושים. מעמד הסנה הוא בראש ובראשונה מעמד של התגלות, אך באותה עת הוא מעמד שמקים מחיצה, גדר, המביאה לידי ביטוי את משמעות הקדושה.

³ ויברך אלהים את יום השבוע ויקדש אותו כי בו שבת מְקַלְמֵלְאֲכֶתוּ אֲשֶׁר-בְּרָא אֱלֹהִים-יִסְעוֹת

⁴ המחקר מבחין בין מקום שבו "נוכחות השכינה" domus dei לבין מקום היקהלות לצרכי פולחן domus ecclesiae ראה מחקרו של הרולד טורנר (Turner 1979). לפי טורנר המקדש בהר הבית הוא הדוגמא האולטימטיבית למשכן השכינה domus dei. בהתייחסות לכותל נראה שהוא מחזיק את שתי המשמעויות- (1) מקום ממנו "לא זזה שכינה", (2) מקום התקהלות או בניסוח החרדי בית כנסת (ראה בהט, 2018)

בין קדוש לחול - הגדרת הקדושה

מונח הקדושה והמרחב הקדוש הסעיר את דמיונם של הוגים, חוקרים, רבנים ומשוררים מאז ימי קדם ועד היום. אבי הסוציולוגיה דורקהיים טען כי קדושה מתקיימת רק לצד ה"חול" והגדרת הקדושה היא: "מה שהחול לא אמור לגעת בו, ולא יכול לגעת בו ללא עונש". המתח בין הקדוש לחול הוא הנותן משמעות הן לקדושה והן לחולין. הקדוש לטענתו חסר תוכן עצמי, "סלע, עץ, מעיין, אבן, חתיכת עץ, בית – בקיצור, כל דבר יכול להיות קדוש" אם אך ורק מיחסים לו קדושה.

בשונה מדורקהיים, החוקר הגרמני רודולף אוטו שהיה מהראשונים להגדיר את מושג הקדוש כמושג המייחד של החוויה הדתית-רליגיוזית, ראה בקדושה לא רק ניגוד של החול אלא "חוויה או תחושה לא הגיונית, ובלתי נתפסת (בחושים), שההתמקדות המיידית או העדיפה שלה היא על חוויה חוץ-עצמית", תעלומה שהיא מרתקת ומבעיתה בד בבד.

ללא ספק, היחס בין התגלות להסתרה, בין מגע למרחק, ובין כמיהה לרתיעה מעצבים את החוויה הדתית המתוארת כחויית "רצוא ושוב", ויסודות אלה מקבלים ביטוי הן בשפה הלכתית ופרשנית והן בשפה מחקרית. כך למשל, מגדיר ספר הזוהר את הקדוש כ"מילה לעצמו הוא" ואילו ההיסטוריון ההולנדי ג'רארד ואן דר ליו (Van der Leeuw) מתאר, בעקבות רודולף אוטו, את הקדושה כ"איכות יחידה במינה (sui generis), ועומדת בפני עצמה (sui juris), וניתן להגדירה רק במונחים דתיים כגון 'קדוש' ו'נומינוס'".

קדושה בין ריאליזם לנומינליזם

יתכן שהבדל זה ביחס לקדושה, בין אוטו לדורקהיים, מקביל למחלוקת בין 'ריאליזם' לנומינליזם ביחס לקדושה, מחלוקת המופיעה גם בספרות ההלכה. בעוד ה'ריאליסט', בדומה לרודולף אוטו, סבור כי קדושת המקום היא דבר ממשי, והממשות של הקדושה היא זו היוצרת את האיסורים סביב החפץ הקדוש, הזמן הקדוש או המרחב הקדוש, הרי שהנומינליסט, בדומה לדורקהיים, סבור שההגבלות, האיסורים, או המרחק הם שיוצרים קדושה. לתפישתו של הרמב"ם למשל, לא קדושת המקדש היא היוצרת את האיסור על כניסה למקדש, אלא האיסור על הכניסה למקדש הוא המגדיר את המקדש כקדוש, ומצוות "מורא מקדש" מתבטאת ברתיעה מהמקדש ובאי הכניסה אליו.⁵

המרחב המקודש

בתפישה הנומינליסטית המרחב הקדוש, המרחב המקודש, הוא בהגדרתו מרחב לעומתי. מירצה אליאדה, בדומה לדורקהיים, טוען בספרו "הקודש והחול" שהקדושה היא הפך החולין אלא שהיא מתפרצת אל תוך המציאות ומבקשת לה מקום במרחב, וכך המקום המקודש נעשה מצד אחד מנותק לחלוטין מן הסביבה החולית, קודש לעומת החול, ומצד שני חלק אינטגרלי מהמרחב של החולין.

לתפישתו של אליאדה זו הסיבה מדוע **הפריצה של הקודש למרחב הממשי מחייבת גבולות, הפרדה, סימון, והבחנה. ההבחנה בין ה'קודש' ל'חול', איננה רק עניין של ה'קודש', לא פחות מכך זה ה'חול' שמחפש את המרחב הבטוח מפני ההתפשטות של הקודש ומעונין להגביל אותו.**⁶ הגבולות, השבריריים יש לומר, נוצרים במפגש הטעון הזה שבין הקודש לחול.

⁵ משה הלברטל "על קדושה וגבולות הייצוג האמנותי והלשוני", בתוך גבולות של קדושה: בחברה בהגות ובאמנות, עורכים: אמילי בילסקי ואביגדור שאנן. ירושלים: קרן עדי להבעה יהודית באמנות ובעיצוב והוצאת כתר, 2003 (34-30)

⁶ יש להבחין בין ביטויים נורמטיביים להתקדשותו של מקום המחייבים התנהגות מסוימת (כגון: עליה לרגל, חליצת נעליים, תפילה, טהרה), לבין ביטויים תיאוריים העוסקים בקדושתו של מקום אך אינם מכוונים, באופן ישיר, לפן הנורמטיבי (הכהן, תשס"ג, 349; בילו, תשנ"ח, 66).

צ'ידסטר וליננטל (Chidester and Linenthal) שכתבו על אתרים קדושים, בעקבות דורקהיים, הרחיקו לכת לטעון שהמאפיין של מקום קדוש הוא ההיררכיה שבו והיחסים שבין הדומיננטי לכפוף, המוכל למודר. לדבריהם השדה הסמנטי של מקומות קדושים נע כמעט תמיד סביב מונחים קשים כמו בעלות, מוחזקות ושייכות, ואתרים אלה מהווים כיום בסיס למאבקי על רקע לאום, הלכה וזכויות אזרחיות.

יתרה מכך, צ'ידסטר וליננטל טוענים שגם ואן דר ליו, שצעד בעקבות רודולף אוטו בהבנתו את הקדושה במובן ריאליסטי, כתחושה מלאת תוכן גם אם בלתי ברורה, מזהה ארבעה מרחבים פוליטיים של כח ועוצמה (Power) בהבניה של אתר כאתר קדוש: (1) פוליטיקה של אחיזה - כאשר מקום מסוים מופקע ונכבש. (2) פוליטיקה של רכוש - כאשר מקום קדוש שייך, מוקצה או נמצא בחזקת קבוצה מסוימת. (3) פוליטיקה של הדרה - כאשר הקדושה נשמרת על ידי גבולות מוגדרים, מחיצות, או סממנים מרחביים. (4) פוליטיקה של גלות - געגוע לקודש, ושיח עליו במונחי עזיבה, נטישה, שיבה, ו"החזרת עטרה ליושנה".

במידה רבה "ירושלים" והמרחב היהודי המקודש מהווה לתפישתו של ואן דר ליו ארכיטיפ⁷ למרחב מקודש על כל משמעויותיו. בחינת ההתייחסות ההלכתית תגלה שימוש דומה מאד במונחים המתוארים כאן ביחס למאפייני המרחב הקדוש. כך למשל המשנה במסכת כלים, פרק שיש, משתמשת בלשון היררכית לתאר את התפשטות הקדושה במרחב וקובעת: "עשר קדושות הן" כאשר מרחבי הקדושה הן מנקודת מבט אופקית 'זו למעלה מזו' ומנקודת מבט אנכית ורוחבית 'זו לפנים מזו'. בתוך המרחב של קדושת ארץ ישראל, פנים החומה בירושלים מהווה מרחב מקודש שהוא מחד 'גבוה' יותר מהמרחב המכיל אותו ומאידך הוא מכיל בתוכו מרחבים 'גבוהים' ועמוקים⁸ אף ממנו, ביניהם את הר הבית שגם הוא מהווה מרחב משנה ההולך ומתפצל לתתי מרחבים שבכל אחד מהם יש תוספת מעלה של קדושה.

מלבד המבנה הגיאוגרפי הברור הבא לידי ביטוי במחיצות, גבולות, חומות, ואף טיפוס פיזי במעלה ה'הר', הקדושות השונות מתממשות במערך סדור של איסורים כאשר כל חומה וכל גבול הם נקודות מעבר בין מרחבים של קדושה. להר הבית אסורה הכניסה על "זבים וזבות, נדות וילדות". לחיל אסורה הכניסה של טמאים וגויים. "עזרת נשים מקודשת ממנו" (מהחיל), קובעת המשנה, ולכן מודרים ממנה טומאות קלות יותר ואילו "עזרת ישראל מקודשת ממנה", קרי מעזרת נשים. ככל ש'עולים בקודש' המרחב הגיאוגרפי מצטמצם ליחיד סגולה, ליחידים שביחידים ולעיתים גם להם אך ורק בזמנים מיוחדים. כך למשל ל"עזרת הכהנים" שהוא מתחם מוגדר יותר בהר הבית, אסורה הכניסה לישראל, אך מותרת להם רק לצרכים מיוחדים: "שאינן ישראל נכנסים לשם אלא בשעת צרכיהם: לסמיכה, לשחיטה ולתנופה".

בתוככי המקדש יש מרחבים שבהם אסורה הכניסה אפילו לכהנים עד המרחב המקודש ביותר, הוא "קודש הקדשים", "שאינן נכנס לשם אלא כהן גדול ביום הכיפורים בשעת העבודה". ומשכך הוא מהווה מרחב שאיננו מרחב, מרחב ללא מגע, מרחב של "געגוע" ואף של "גלות".

חילול הקודש בא לידי ביטוי בעיקר בחציית הקווים, במעבר על הקווים המותרים. "והזר הקרב יומת" כך קובעת התורה, המשתמשת באופן יחידאי בביטוי "זר" אך ורק ביחס למשכן ולעבודה הנעשית בו. **הקודש הוא אפוא זה המגדיר את ה'זר' ביחס אליו.**⁸

⁷ וארכיטיפ משמעו אב טיפוס של רעיון, אדם, אובייקט או מצב שהאנושות, על תרבותיה השונות, חוותה תדיר והוא נשמר כמשקע בזיכרון האנושי, כמודל שעל פיו פרטים אחרים מתנובנים.

⁸ שמות לט, ל, לג, ויקרא י"א; במדבר א, נא.

זרים ובני בית - אנחנו והם

חשוב לציין כי קבוצות שונות חוות אחרת 'הצייה של הקווים'. כך למשל, עבור קבוצה חרדית המתנגדת לקיומה של המדינה הנפת הדגל בכותל תהיה 'חילול הקודש' ואילו עבור הקבוצה הדתית לאומית הנפת דגל הלאום תייצג דווקא ביטוי עליון של תפישת הקדושה. גם בדברים מינוריים יותר כמו כיסוי ראש, כיסוי מרפקים, חבישת כיפה, ותפילה באופן לא מקובל, עשויה לסמן בעבור קבוצה אחת 'חציה של הקווים' ביחס לקודש ועבור קבוצה אחרת הדרה וניכור.

למעשה, המתחמים, המחיצות והקווים מסייעים לקבוצות שונות לגבש את זהותם "אנחנו והם", "זרים ובני בית", כאשר לרוב, הקבוצה הדומיננטית מקנה מקום לקבוצות האחרות לפי האופן שבו היא רואה את ההתאמה שלהם. **כאשר מגיעה קבוצה חדשה או קבוצה עם עמדות אחרות ותובנות אחרות ביחס לקודש הקבוצה בעלת הכח מפעילה נגדה סט של גבולות ומפגינה אחדות שורות על מנת לחזק הקווים כנגד הפלישה.** בהקשר כזה בהחלט ייתכן שקבוצות שונות ימצאו את עצמן בקואליציה מול קבוצה אחרת. כך למשל, חרדים קיצוניים וחרד"לים שביום יום חלוקים לגבי הנפת דגל הלאום בכותל ימצאו את עצמם באותו צד של המתרס בהתנגדות לחדירה של הקבוצה הרפורמית או הליברלית 'לקודש'. מבחינה זו שרטוט נכון של "בעלי המניות" במקום הקדוש והיחס בין קבוצות ותתי קבוצות יכול לסייע רבות לשרטוט קווי ההסכמה ואי ההסכמה בסכסוכים על מקומות קדושים.

ראוי לציין כי בהתייחס לשאלת הריבונות הישראלית בהר הבית, הוגים שונים הדגישו את היותו של הקודש מרחב ה'מופקע' מידי האדם ומוגן מיחס אינסטרומנטלי, ואת המרחק מהקודש כיחס הנכון מבחינה רעיונית והלכתית. לתפישתם, ארגוני ה'שיבה אל ההר' מחמיצים את מהות הקודש שמתאפיין דווקא במורא מקדש ולא באחיזה בו.⁹

אך נראה כי עמדה זו, מעניינת ויצירתית ככל שתהיה, איננה נותנת משקל מספיק לכך שבסופו של דבר המקום הקדוש הוא התבטאות של הקודש בתוך מרחב גיאוגרפי ממשי, מרחב שהוא בבחינת "והארץ נתן לבני אדם". מנקודת מבט זו קשה לדמיין ויתור על השליטה במרחב המקודש והריבונות עליו ולו רק במובן זה שיכולה כל קבוצה לטעון שרק הם "שומרי משמרת הקודש" ולכן הם היחידים היכולים לשמור על הקדש ולכבד אותו במובן העמוק והראוי לו.

⁹ ביניהם משה הלברטל ואבי שגיא.

פרק 2: מבחן מחודש של הנחות היסוד

מה שאמר "כל העדה כולם קדושים" הוא בוודאי אמת דישראל קדושים הם, ומה שאמר ובתוכם השם הוא גם כן אמת דביום השבת... אז בתוכם ה' דשבת מעין עולם הבא ויש בו מעט התגלות מעין העתיד... וטעה קרח וחשב שכן הוא תמיד כמו שיהיה לעתיד וכבר הוא עתה כן. אבל באמת התגלות הזאת האמיתי לא יהיה עד לעתיד... ומשום זה נכתבו דבריו בתורה (פרי צדיק, במדבר, עמ' ס"ג)

בית דין שרצו להוסיף על ירושלים או להוסיף על העזרה מוסיפין. ויש להם למשון העזרה עד המקום שירצו מהר הבית ולמשון חומת ירושלים עד מקום שירצו (רמב"ם הלכות בית הבחירה פרק ו' הלכה י')

פנים של קדושה

התיאור עד כה של חווית הקדושה והמרחב המקודש, והמתאם לכאורה בין השפה הדתית לשפה המחקרית לגבי היחס לקדושה הובילו אותנו בתחילת מחקר זה להניח שמאפייניה של הקדושה ואופני ביטוייה הם דברים שאינם שנויים במחלוקת. אלא שתוך כדי לימוד, לצד שיח וראיונות שקיימנו, התברר לנו שלא כך הם פני הדברים. לצד תפישות המתייחסות לקדושה בסמנטיקה של הגבלה, תיחום, גבולות, מסתורין ויראה, קיימות תפישות המתייחסות לקדושה בסמנטיקה של פריצה, התפשטות, אושר ואהבה. לעיתים גם כאשר משתמשים בשפה דומה חוויית הקדושה כשלעצמה אינה מוסכמת.

כך למשל חוקר המקרא ישראל קנוהל טוען כי כבר במקרא יש דגמים 'מתחרים' של קדושה. מקדש אל מול אהל מועד או כפי שמופיע בספר דברים המקום 'אשר יבחר ה'". לדבריו, תפישת הקדושה של אהל מועד איננה מייחדת מקום קדוש שהוא משכן ה' אלא גורסת כי הקדושה יכול להיות בכל מקום ובכל אתר.¹⁰ מנקודת מבט שונה, יוסף דן טוען בספרו 'על הקדושה' כי תיאור הקדושה כפי שהוצג על ידי אליאדה מבוסס "על החוויה המיסיונרית הנוצרית: הקדושה חודרת אל תחום החולין, מקדשת אותו וגודרת אותו בפני החולין המוסיף לשרור מסביב".¹¹ זאת בעוד חווית הקדושה היהודית לדבריו שונה לגמרי. לתפישתו, בהשקפה היהודית הקדושה אינה שייכת למציאות נומינלית מרוחקת, אלא פעמים רבות היא מציינת דווקא את היכולת להיות קשור אל האלוהות מתוך המציאות הטבעית. דברים דומים משמיע גם הרא"ה קוק: "מלחמה תמידית היא בין היהדות ובין אומות העולם. היהדות אומרת: קדושת האדם צריכה ויכולה להיות יחד עם החיים הטבעיים [...] אולם דעת אומות העולם היא כי קדושה דרכה להיות נפרדת מהחיים הטבעיים, והטבע היא היפך הקדושה ומתנגדת לקדושה".¹²

¹⁰ קנוהל ישראל, תפיסת האלוהות והפולחן בתורת כהונה ובאסכולת הקדושה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1998

¹¹ דן יוסף, על הקדושה - דת, מוסר ומיסטיקה ביהדות ובדתות אחרות, הוצאת מאגנס, ירושלים, 1997

¹² שמועות רא"ה פרשת ויצא (תרפ"ט) עמ' סג, ירושלים תרצ"ט.

המקום החי- גיאוגרפיה ביקורתית

המחקר הגיאוגרפי מציע ביקורת ייחודית על התפישה של המקום הקודש. בעקבות ההמשגה מחדש של המונח 'מרחב' או 'מקום', במחקר הגיאוגרפי הביקורתי מקומות כבר לא נתפסים כחסרי תנועה וחיות, סטטיים, יציבים. מקומות, ומקומות קדושים, כך טוענים החוקרים, נמצאים בתהליך מתמיד של התהוות, ולמעשה הם במצב מתמיד של השתנות וזרימה. או כפי שהגדיר זאת ד"ר ניסים ליאון "למקומות קדושים יש היסטוריה", לפעמים הם במרכז, לפעמים בשוליים. במובן זה המקום הקדוש הוא חלק בלתי נפרד מהחוויה החברתית ומהקונפליקטים המלווים אותה.

כך בימי בית המקדש הראשון התקיים מאבק בין תפישת קדושה מבוצרת שהתבטאה בהקרבה ב'במות', לבין הניסיון לקבע את בית המקדש כ'מקום אשר יבחר ה'". ברור שבימים שבהם היה מקדש מעמדו של 'הכותל' היה חסר משמעות, וככל הנראה כך הם פני הדברים גם ביחס לעתיד. הכותל ישתנה ויתגבש בהתאם לשינויים בחברה הישראלית והיהודית. על פי ד"ר יוכי פישר, כבר כעת הדברים באים לידי ביטוי במאבק המסתמן בין הכותל להר בשאלה מיהו המקום הקדוש ביותר לעם היהודי;¹³ ואילו היוצרת מורן איפרגן, בסרטה 'הקיר', מעלה את השאלה בדבר יכולתו של הכותל להוות מוקד משיכה והזדהות לכלל החברה הישראלית.

עיון מדוקדק בחשיבה ההלכתית ובמחשבה היהודית מלמד שתפישות אלה אינן זרות גם להלכה עצמה. כפי שציטטנו במבוא לקטע זה, **הרמב"ם מציין את יכולתה של הקדושה להיות אלסטית להתרחב ולצאת מגבולות הבית וההר**, ואילו רבי צדוק מלובלין מציע שעמדתו של קרח "כל העדה כולם קדושים" יש בה גרעין של אמת שיבוא לידי ביטוי בעתיד. בעקבות אלו הגענו למסקנה כי עלינו לבחון מחדש את תפישת המקום הקדוש, הקדושה ומשמעותה.

קדושה: המשגה, סולידריות, ומשאב ציבורי

לקראת סיום דיוננו בפרק זה, חשוב לשים לב לנקודות הבאות:

א. שמואל ברקוביץ, מהחוקרים הבכירים בתחום, גורס כי מבחינה משפטית, המונח "מקום קדוש" הוא מושג דתי, ולכן הגדרתו תמצא במקורותיה של הדת שמאמיניה טוענים לקדושתו של המקום. לדבריו "כאשר המחוקק החילוני משתמש במושג דתי מבלי להגדירו מחדש, חזקה עליו שהתכוון לאמץ את המשמעות הדתית של המושג הנדון".¹⁴ עמדה זו נותנת קדימות למסורת הדתית בפרשנות של המקום הקדוש, תוך הנחה שהמשמעות הדתית-הלכתית סגורה ואחידה. עם זאת, וכפי שניתן לראות לעיל, הדרישה להרחבת הגדרת הקדושה נטועה עמוק גם בשפה הדתית, וגם בכתיבה המחקרית והפוליטית.

ב. לעומת ברקוביץ, החוקרים ג'ובאני ופרז הציעו מינוח חדש ל'אתרים קדושים' השנויים במחלוקת (Contested Sacred Sites): 'אתרים גדושים' (Thick Sites) בהשראת המושג 'תיאור גדוש' שהנחיל האנתרופולוג קליפורד גירץ (Geertz).

"Sites, typically but not necessarily religious, that are loaded with different and incompatible meanings attributed to them by different agents. From these agents' view, such meanings are highly significant, and consequently these sites are irreplaceable"¹⁵

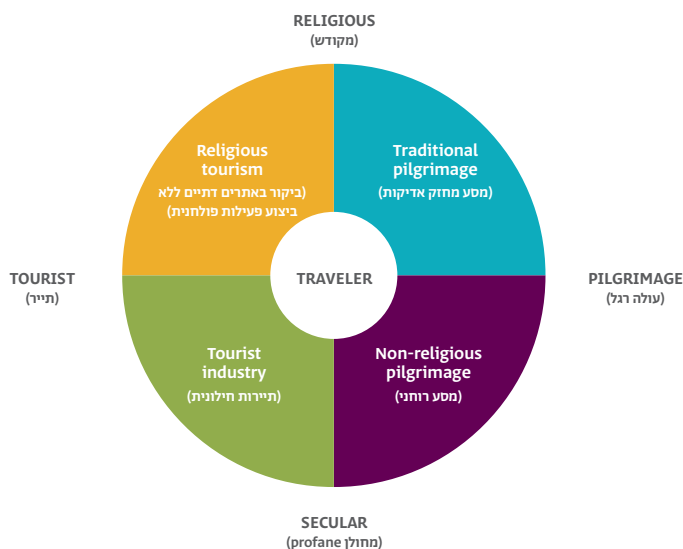
¹³ ראו את הוויכוח הסוער בעקבות דבריו של שר החוץ יאיר לפיד "המקום הקדוש ביותר ליהודים- הכותל", למשל אצל עטרה גרמן ב"מקור ראשון", 19.7.21.

¹⁴ ש. הורביץ, מה נורא המקום הזה, ירושלים, 2006, עמ' 81

¹⁵ Jobani & Perez, Women of the Wall, Oxford Uni. press, 2017 p. 135

מבחינה זו אין קשר חד ערכי בין קדושה לסולידריות. ניתן ליצור סולידריות על ידי מקומות קדושים או גדושים רק אם הדבר נעשה באופן מודע ומכוון. קדושה של מקום לא בהכרח תוביל לסולידריות בין האנשים המבקרים או המוקירים את המקום. אפילו כיום, המבקרים הרבים בכותל חווים את הביקור בו ואת 'קדושתו' בצורות שונה. למעשה חלק גדול מהקונפליקט על עיצוב המרחב של הכותל הוא קונפליקט על אופי הקדושה ומאפייניה בחברה, ומשמעות היות המקום מקום קדוש.

ג. בשנים האחרונות ניתן דגש במחקר על ראיית מקומות קדושים כ"משאב ציבורי" (cultural common) שיש לו כמה וכמה פנים. כך למשל ניתן לחשוב על אזור הכותל המערבי כמשאב ציבורי דתי רוחני, וזאת לצד ובמקביל להיותו משאב ציבורי לאומי, משאב ציבורי קהילתי, משאב ציבורי עולמי, משאב ציבורי תרבותי ומשאב ציבורי היסטורי ארכאולוגי.¹⁶ ה"כותל" משמש אתר תפילה ואתר תיירות, בדרכים אליו נעים עולי רגל לצד תיירים, הוא משמש אתר קהילתי לתושבי הרובע והמתפללים הקבועים לצד היות משאב לאומי עבור המדינה המקיימת בו השבעות לחיילים, ואת הטקס המרכזי ביום הזיכרון. התפקידים המקבילים אותם ממלאים ה"מקומות הקדושים" מצביעים על הרבדים והמעגלים השונים שבהם מתרחש השיח אודותם, ובהם עולה לא אחת השאלה מי אחראי ומי דואג לשלמותו של המשאב הציבורי ועבור מי.¹⁷

תרשים 1: תיירות ודת- מקומות קדושים כמשאב ציבורי

¹⁶ Silvia Aulet & Dolors Vidal (2018) Tourism and religion: sacred spaces as transmitters of heritage values, Church, Communication and Culture, 3:3, 237-259, DOI: 10.1080/23753234.2018.1542280 Samakov, A., & Berkes, F. (2017). Spiritual commons: sacred sites as core of community-conserved areas in Kyrgyzstan. International Journal of the Commons, 11(1), 422–444

¹⁷ דרון בר, בין קדושה לארכאולוגיה: ראשית המאבק על הגדרת מקומות קדושים והיסטוריים במדינת ישראל, 1948-1967

¹⁸ Jirásek, Ivo. (2014). Pilgrimage - tourism continuum once again: Matrix of sacred, spiritual and profane connectedness to authenticity. IDO MOVEMENT FOR CULTURE. Journal of Martial Arts Anthropology. 14. 46–53. 10.14589/ido.14.4.6

פרק 3: מקומות קדושים ומדינה

"כדי לבנות מקדש, צריך להרוס מקדש"
(פרידריך ניטשה, כה אמר זרתוסטרא)

הם הגיעו לפתח המקדש. בית המקדש הוקם מחדש כי הגיע הזמן לכך. הוא נבנה כבימים עברו, מאבני גזית שנחצבו במחצבות המקומיות והתקשו באוויר הצח. שוב עמדו העמודים, היצוקים נחושת, לפני קודש-הקדושים של ישראל. העמוד השמאלי נקרא בעוז והימני – יכין. בחצר הקדמית עמדו מזבח אדיר עשוי נחושת וכיור המים הרחב המכונה 'ים הנחושת', כמו בימים הרחוקים ההם, כששלמה המלך משל בארץ. [...] בהיכל הנהדר נשמעו קולות זמרה ונגינת כלי מיתר [...] הנה שוב ירדה שבת המלכה, שקוראים לה 'הנסיכה השוקטת'. חזן המקדש פתח בשירת המזמור הנושן [...] שהושר בבתי כנסת רבים מספור בכל קצות תבל: "לכה דודי לקראת כלה..." (בנימין זאב הרצל, אלטנילנד)

קדושה ולאומיות

שאלת הגדרת הקדושה קשורה באופן משמעותי לשאלה מה הוא מקום קדוש ומה יכולים להיות מקומות קדושים. בעוד שלפי רודולף אוטו ה'קדושה' והמרחב הקדוש הם מונחים דתיים - רליגיזיים וכל השאלה שלהם לתחומים אחרים מהווה רדוקציה, קרי גימוד ורידוד, של המשמעות הדתית. הרי שלתפישתו של דורקהיים ניתן להרחיב את השימוש במונח קדושה גם לתחומי חיים אחרים, ביניהם הזהות הלאומית.

במשך שנים רבות נטו חוקרים והוגים לזהות את הלאומיות כתוצר מובהק של נאורות וחילון, אלא שעמדה זו נבחנת ומאותגרת בעשורים האחרונים מנקודות מבט שונות. החל בתפישות המאתגרות את 'תזת החילון' וכלה בתפישות המוצאות קירבה הדוקה בין דת ללאומיות, כפי שטען דורקהיים: "גם הדת לא הייתה אלא זן של לאומיות" וכי "האומה בעצם סוגדת לעצמה". **ככל שהדברים אמורים בתנועה הלאומית הציונית הרי**

שמורכבות היחסים עם העבר האמוני והדתי איננו מאפשר ניתוח סטרילי של דת לעומת לאומיות.

הסוציולוג פיטר ברגר טוען כי ייחוס של קדושה לחפצים, תופעות ואירועים הוא נדבך מרכזי בהבניית העולם על ידי הקניית משמעויות, פעילות העומדת בביסס יצירתה של תרבות. לדבריו, הדחף ליצירת משמעויות נובע מהחשש להידרדרות ל'אנומיה', הוויה נטולת משמעות.¹⁹ ללא קטבים של קדושה וחולין האדם ניצב מול עולם חסר משמעות כשמעליו מרחף איום המוות. כמו נקודות ציון להתמצאות, המקומות הקדושים, הימים הקדושים, מאפשרים מפה מרחבית-תודעיתית.

¹⁹ Peter L. Berger, The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion; NY: Anchor Press, 1990

מה שנכון לפרט נכון במידה רבה גם ללאום. המפעל הציוני, אף שהיה חילוני במידה רבה, עסק מראשית ימיו גם ביצירת קדושה לאומית²⁰. התנועה הציונית פעלה לעצב "קדושה ישראלית" מתוך המפגש המורכב של היהדות עם המודרנה, ובמרכזו ריסוק המשמעות המובנת מאליה של החוויה היהודית. יצירת מרחבי משמעות חדשים הייתה חיונית אם כן ליצירת קשר של היהודי החדש, הישראלי החדש, עם הוויה שהיא מעבר לעצמו. אלא שהתנועה הציונית כמו, אליק עצמו, "לא באה מן הים"²¹. שורה ארוכה של סמלים, שיח, ריטואלים, חגים ופולחנים יהודים עמדו לה לצורך עיצוב "חויית המשתמש" המעודכנת למאה העשרים. חויית הקדושה ואפילו חויית המקדש, כפי שבא לידי ביטוי בחזון של הרצל בספרו "אלטנוילנד", לא הייתה זרה לתנועה הציונית, והיא אף ניסתה לגייס את האנרגיה של הקדושה הדתית לצרכי ההגשמה לאומית.

קדושה דתית- דת אזרחית ומרחבי זיכרון

הסוציולוג האמריקאי רוברט בלה (Bellah) היה הראשון לטבוע את המינוח "דת אזרחית" ו"דת חילונית" (civil religion) בבואו לתאר ערכים ופרקטיקות דתיים בתרבות החילונית האמריקאית. בספריו ומאמריו מצביע בלה על השתקפות ממד דתי משמעותי בחיים הפוליטיים באמריקה ובלאומיות האמריקאית מאז האבות המייסדים וגיבוש החוקה ועד ימינו אלה. לתפישתו אין מדובר במערכת אמונות ספציפית, אלא במערכת על של ערכים ועקרונות ואף בתפישה כי מעל ריבונות העם עומדת מחויבות עקרונית לריבונות האל. בלה חושף את השימוש הנרחב שעושים נשיא ארצות הברית לדורותיהם ב"רצון האל" בעיקר בטקסים ובנאומים חשובים לאומה. בהסברים בדבר טיבה, טבעה ועומקה של מחויבותה המוסרית של האומה האמריקאית למימוש יעדים, דוגמת שמירה על זכויות האדם בכלל ועיקרון החירות בפרט, במדינתם ובעולם כולו.

בעקבות בלה צעדו מספר חוקרים ישראלים שניסו לזהות את ה"דת האזרחית" הישראלית ואת השינויים המתרחשים בה. ליבמן ודון יחיאל היו הראשונים, אך מחקרם הסתיים בסוף שנות השמונים. בעקבותיהם צעד הסוציולוג עוז אלמוג אשר הביא לידי ביטוי את השינוי ב'דת האזרחית' הישראלית בשנות התשעים והלאה. מטבע הדברים לא נוכל להיכנס לכלל הטיעונים אבל בעוד שבשלבם הראשונים, שליבמן ודון יחיאל מזהים כשלבי העימות, הדת האזרחית ניסתה להציע מקומות קדושים אלטרנטיביים כמו תל-חי, בשלבים הבאים ובמיוחד בשלב "הדת האזרחית החדשה" יש חזרה למסורת ולהדגשת הנבדלות היהודית.

אלא שמאז שנות התשעים החברה הישראלית עברה, לדעת אלמוג, תהליך של שבירת מיתוסים ושחיטת פרות אידיאולוגיות קדושות.²² אצל חלק מהציבור תפסו ערכים דמוקרטיים ליברליים את מקומה של המסורת הדתית כמקור לליכוד לאומי, והאוטונומיה של הפרט וחירותו תפסו את מקומם של הערכים החברתיים המשותפים.

האם החברה הישראלית, פיתחה, יצרה ושימרה 'מקומות קדושים' אזרחיים, והאם יש להם את מלוא המשמעות כ'מקומות קדושים' או שהשימוש במונח זה לתיאורם הוא שימוש מרדד? כיצד מעוצבים מקומות אלה בהתאם לאמונות ולדעות של החברה הישראלית? ומה היחס בין מקומות 'מחזיקי זהות' למקומות קדושים. זו שאלה שאנו מוצאים מהותית ומרכזית לדינון זה שמנסה לבחון באופן מעמיק את המושג 'קדושה ישראלית'.

²⁰ אריה ספוז'ניק, קדושה ציונית מחולנת ביצירת עולמו של היהודי החדש, ישראל, תש"ע עמ' 19-165

²¹ שמיר משה, פרקי אליק

²² ראו לאחרונה ספרו של ארי שביט, "בית שלישי מעם לשבטים לעם", תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, בית יצחק ישראלי, 2021, עמ' 17-17.

מכותל הדמעות לכותל הגבורה

לטענתו של אריה ספוז'ניק הציונות נכנסה לשיח הקדושה דרך ירושלים ובמרכזה הכותל המערבי. לכניסה זו היו שני מאפיינים: מחד היא נאבקה על תפישת הקדושה והגדרת הקדושה אל מול ה'יישוב הישן', ומאידך ובצורה מואצת במיוחד, החל משנת תרפ"ט ולמול המאבקים של התנועה הלאומית הפלסטינית²³, עלה אט אט מעמדו של הכותל כמקום קדוש לעם היהודי ולתנועה הציונית. **כניסתה של הציונות לשיח הקדושה ולמאבק על דמותו של הכותל לוותה לדברי ספוז'ניק לתהליך ארוך שהביא לשינוי משמעותו של הכותל, מסמל דתי לסמל לאומי, "סמל ללאומיותו ההרוסה של בני ישראל", מכותל גלותי, כותל של דמעות, לכותל של גבורה, "מזכרת לתפארת העבר הקדומה, סמל התחיה הלאומית"**. ב-1928 כבר קיבל הכותל מעמד של סמל לאומי "בעל עוצמה ייחודית שבכוחו לגייס לא רק את כל מגזרי היישוב, אלא גם שכבות נרחבות בעולם היהודי כולו". הקמת מדינת ישראל ונפילת העיר העתיקה בימי מלחמת העצמאות מנעה את האפשרות לפתח סביב הכותל ריטואלים דתיים ולאומיים. הכותל התרחק מהתודעה הישראלית במידה כזו שיערית ואלד טוענת שבין השנים 1948-1967 כמעט ואין ביטויים אומנותיים לכותל ביצירה האומנותית הישראלית.²⁴ במקביל עלה מעמדם של מקומות קדושים דתיים אחרים, ולצדם טיפחה המדינה הצעירה אתרי עליה לרגל לאומיים ביניהם מצדה, תל חי וקמפוס הר הזיכרון בהר הרצל, הכולל את יד ושם, חלקת גדולי האומה ובית הקברות הצבאי.

איחוד ירושלים בסיום מלחמת ששת הימים, הביא לשיאו את תהליך מעברו של הכותל, מכותל הדמעות לכותל הגבורה. **התצלום המפורסם של דוד רובינגר של הצנחנים העומדים מול הכותל ביטא בצורה המזוקקת ביותר את שיבתו של הכותל לליבת החוויה הציונית והישראלית, הפעם ככותל "שלנו". בשנים לאחר מלחמת ששת הימים התרחש תהליך "הלאמה" של כותל הגעגוע והדמעות, לתוך הסיפור הציוני של הריבונות המתחדשת, תוך יציקת קומה נוספת, לאומית-ישראלית, לנרטיב הרב שכבתי, הגדוש, של הכותל. הכותל שב להיות מושא ליצירה אומנותית לאומית ובבית הנשיא בירושלים אף הוצבה יצירתו של האמן משה קסטל "כותל התהילה". הפיכת הכותל המערבי מאתר קדוש מבחינה דתית לחלק מסיפור הגבורה של הישראליות החדשה, מסמל תהליך המערב ישן וחדש ומקדש אתרים לאומיים תוך העלתם לרמת חשיבות הדומה לקדושה הדתית הקלאסית. עם זאת, וכפי שמעיר פרופ' דורון בר, "החידוש במעשה זה היה רב, שכן על יהדותו המובנת מאליה של המקום הקדוש נוספה יומרה לקדשו כאתר מורשת ישראלי" אלא שכפי שהוא ממשיך ומסכם: "על אף יומרה זו, הלכו והתמעטו עם השנים מרכיבי לאומיות אלו, והתבססה הקדושה הדתית של המקום".²⁵**

²³ גם התנועה הלאומית הפלסטינית ניצלה את קדושת ירושלים ובמיוחד הר הבית, על מנת לגייס את ערביי ישראל ואת העולם המוסלמי למאבק הלאומי ביהודים, ולביסוס הלאומיות הפלסטינית ראה: ברקוביץ' ש. מלחמות המקומות הקדושים - המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה, מכון ירושלים לחקר ישראל: ירושלים. וגם - לוז נמרוד, אחרים אלשריף בשיח הציבור הערבי הפלסטיני בישראל: זהות, זיכרון קולקטיבי ודרכי הבניה. מכון פלורסהיים למחקרי מדיניות, ירושלים, 2004.

Keupferschmidt, U. (1987). The Supreme Muslim Council: Islam Under the British Mandate for Palestine, Leiden, New York, København, Köln: E.J. Brill.

²⁴ יעריית ואלד, "ממקום קדוש לסלע מחלוקת", היה היה: במה צעירה להיסטוריה גיליון 3, עמ' 93 - 115.

²⁵ דורון, קדושה בעין הסערה, עמ' 215.

ממצדה ותל חי ליד ושם והר הרצל

תהליך דומה קרה לאתרים אחרים במדינה. בד בבד עם התגבשותו של היישוב היהודי החדש צמחו "מקומות קדושים" מזן חדש שהביא לידי ביטוי גבורה יהודית והקרבה. מצדה בלטה במפה הציונית בשל היותה מרחב גיאוגרפי יוצא דופן שבו התרחשה דרמה לאומית מיתית בממדיה. תל חי בלטה בטופוגרפיה הייחודית שלה. אך בשונה ממצדה היא הייתה אתר צעיר, חדש, שסימל את הגבורה הציונית ואת גיבוריה המוסכמים, חללי כפר גלעדי ובראשם יוסף טרומפלדור. ה"אריה השואג" יצירתו של הפסל אברהם מלניקוב הייתה בו זמנית מצבת קבר מסורתית ואנדרטה אשר שניבטה למרחקים באזור שהיה מאוכלס בכפרים ערביים וביניהם שני יישובים יהודיים בלבד. עם חנוכתה, הייתה האנדרטה סמל ציוני לאומי, נקודת ציון בנוף הגלילי, ואתר עלייה לרגל לאנשי היישוב ולתנועות הנוער.

עם הקמת המדינה ובעקבות מלחמת העצמאות, נוספו מקומות קדושים לתנועה הציונית בדמות אנדרטאות ומצבות זיכרון לקרבות וללוחמים, ולצידן בתי קברות צבאיים. חשיבות עליונה הוענקה לתכנון הקמה ובנייה של אתר הזיכרון הלאומי בהר הרצל במערב ירושלים.

כבר בימים שבהם נלחמה המדינה על עצמאותה, במהלך 1948, גופים וועדות רשמיים של התנועה הציונית והמדינה הצעירה עסקו בהבאת עצמותיו של הרצל ובשאלה היכן לקבור אותו. ברור היה לנוגעים בדבר כי לא ניתן לקבור את הרצל בבית קברות רגיל, אלא יש צורך לחדש ולייחד מקום לקברו. הנסיבות הביטחוניות דרשו שקבר כזה לא יהיה סמוך לגבול, ולבסוף הוכרע שהאתר בו יקבר הרצל יהיה בנקודה הגבוהה ביותר בירושלים המערבית. העלאת עצמותיו של הרצל וקבורתם הייתה למעשה הלוויה הממלכתית הראשונה של המדינה הצעירה ועם קבורתו נקראה הגבעה "הר הרצל".

ההחלטה להקים את בית הקברות הצבאי בשיפולי הר הרצל התקבלה בידי רשות ההנצחה של משרד הביטחון בקיץ 1949 בין היתר בשל העובדה ש-250 מחללי הקרב על ירושלים נקברו בבית קברות צבאי זמני. התכנית להקים במקום את בית הקברות הצבאי הוכרזה בפומבי שבועות ספורים לפני טקס האשכבה להרצל, מתוך תפישה "שעל גבעה אחת יהיה הקבר של יוצר החזון הציוני ובית הקברות של מגשימי הציונות". בשנים אחר כך הוכרז על חלקת גדולי האומה. הובאו עצמותיה של חנה סנש וצנחני היישוב, נבנו אנדרטאות לחללי הבריגדה היהודית שטובעו בים ולכ"ג יורדי הסירה. נדמה היה שעם הבאת עצמותיו של ז'בוטינסקי וקבורתו נצרב סופית האתר כפנתיאון הציוני-ממלכתי.

שלם גדול מסך חלקיו

באופן פרדוקסלי, לצד התפתחותו של הר הרצל ובמקביל אליו, התפתח גם הר הזיכרון, "יד ושם". קצר המצע מלתאר את ההשקעה העצומה שהשקיעו המוסדות הלאומיים ואחר כך מדינת ישראל בשאלה כיצד ואיך ראוי וצריך להנציח את הזיכרון ולעצב את פני האומה. התנועה הציונית ומדינת ישראל לא ראו בסוגייה ככזו הנתונה לכללי ה"שוק החופשי", אלא חתרו ליצור אתר קדוש וגדוש על כל המשתמע מכך. היה זה מאמץ ממלכתי מחושב, מאורגן ומודע לעצמו.

הרעיונות להקמת "יד ושם" החלו מיד עם היוודע גודל האסון, אך רק בשנת 1953 חוקק בכנסת חוק "יד ושם" שהפנה משאבים והציב אותו כאתר הממלכתי המרכזי לזיכרון השואה והגבורה. הרעיון לקשר בין הר הרצל ליד ושם, לא התקבל בקלות והיו אף שהתנגדו לו. אך לבסוף, זמן קצר לפני אישור החוק נמסרה הקרקע בגבעה הסמוכה להר הרצל לצורך הקמתו.²⁶

השילוב של "יד ושם" - קמפוס הזיכרון, לצד בית הקברות הצבאי וחלקת גדולי האומה יצר שלם שהוא גדול מסך חלקיו. לפתע הפך ההר כולו לסיפור מקיף "משואה לתקומה". **אמנם לקח השואה הוא גם לקח אוניברסלי, ו"יד ושם" יכול היה למלא גם תפקיד רעיוני דמוקרטי ליברלי, אך נראה שמיקומו הכתיב בין היתר את אופיו, ולא איפשר לו לפרוץ את משמעות העומק ולהתנתק מהמרחב הגיאוגרפי שבו הוא נבנה.**

בחווייה הישראלית היום, וכפי שעולה מסקר שערכנו, "יד ושם" הוא מקום "קדוש" עבור החברה הישראלית, קונצנזואלי אף יותר מהכותל, ושני לו הר הרצל.²⁷ בעוד מצדה ותל חי ירדו ממעמדם המכונן בחברה הישראלית, הרי ש"יד ושם" והר הרצל מצליחים להיות אתרים לאומיים מכוננים, ואם אכן הכותל מאבד מאופיו הלאומי הרי שהם תופסים את מקומו בכינון החווייה הישראלית.

²⁶ מולי בורג, יד ושם - למי? המאבק על דמותו של הר הזיכרון, סדרת "פרשנות ותרבות", הוצאת כרמל ואוניברסיטת בר-אילן, 2019

²⁷ סקר המחברים בשיתוף אתר Ynet וקיימא, 2021

פרק 4: זווית בין לאומית: קונפליקטים סביב מקומות קדושים

ישראלים רבים ערים לקונפליקטים היכולים להתפרץ סביב מקומות קדושים. למעשה "ארץ הקודש", ירושלים, ה'אגן הקדוש', כמו גם קבר רחל, קבר יוסף ומערת המכפלה, ידועים כמקומות רגישים במיוחד שכל סכסוך סביבם עשוי להתעצם לממדי סכסוך מקומי, לאומי או אזורי. טבח המתפללים במערת המכפלה, עלייתו של אריאל שרון להר הבית ופתיחת מנהרות הכותל, הביאו כולם לעלייה במפלס האלימות ולסבבים של אלימות בעצימות משתנה. תופעה זו איננה חדשה והיא איננה ייחודית לישראל, למעשה זוהי תופעה היסטורית וגלובלית. בימי הביניים היו אלו מסעות הצלב לשחרור המקומות הקדושים לנצרות מידי האסלאם שעיצבו, ועדיין מעצבים, את התודעה ההיסטורית בנצרות, באסלאם וביהדות. דומה שגם כיום קשה להפריז בהשפעתם על הזהות המכוננת של כל אחת מהדתות והתרבויות.

ב-1852 סכסוך בין זרמים נוצריים, קתולים ופרובוסלבים, על זכויות הכנסיות בארץ הקודש, הביא למעורבות של צרפת לטובת הכנסייה הקתולית, ושל רוסיה לטובת הכנסייה האורתודוקסית. הצהרת ה'סטטוס-קוו', שגורשה אז ותקפה עד היום, הייתה בין הגורמים למלחמת קרים. דוגמה אחרת, החל מ-1949 הפרה ירדן את כל התחייבויותיה שבסעיף 8(ב) להסכם שביתת הנשק. לא אפשרה ליהודים גישה חופשית למקומות הקדושים שבשטחה, החריבה את מרבית בתי הכנסת ברובע היהודי וחיללה את בית הקברות היהודי בהר הזיתים תוך סלילת כבישים בתחומו.²⁸

ב-1964 מהומות של מוסלמים הודים בתגובה לגניבת שריד מקודש ממסגד בשרינגר, קשמיר, הביאו בתוך שישה ימים למותם של כ-160 איש, לפציעתם של 600 אחרים, לבריחה של קרוב ל-700,000 אנשים להודו ותרמו למלחמה השנייה בין הודו לפקיסטן.

ב-1998 פיגוע התאבדות של הטיגריסים הטמילים בתוככי מקדש השן הבודהיסטי, המוגדר כמקום הקדוש ביותר לבודהיסטים בסרי לנקה, מחק משא ומתן שמטרתו הייתה לסיים חמש-עשרה שנות סכסוך, וכך הביא לאסקלציה במאבק העקוב מדם בין המיעוט הטמילי לרוב בסרי לנקה.

בעשורים שלאחר המהפכה האיראנית מתו קרוב לאלף איראנים שיעים במכה עם עלייתם לרגל כתוצאה ממחאות אלימות, חטיפות, ופיגועי טרור. קרוב ל-600 מסגדים נהרסו על ידי הסרבים במלחמה האתנית בבוסניה.

למרות שמדובר ברשימה חלקית בלבד של סכסוכים, למעשה אין מספיק מחקר על מקומות קדושים כמוקדי סכסוך. **חוקרים רבים נוטים לעשות רדוקציה לסכסוכים סביב מקומות קדושים ולא לראות במקומות קדושים גורמי קונפליקט**, אלא רק תוצאות של קונפליקט. לתפישתם המאבק על המקום הקדוש איננו סיבה לסכסוך אלא סימן לו ותוצאה שלו, ואילו הסכסוכים במהותם הם פוליטיים, לאומיים או אתניים, אך לא סכסוך כים דתיים על מקומות קדושים.

חוקרים אחרים מנסים להבין מה גורם למקום קדוש אחד להיות רגיש יותר ממקום אחר. רון הסנר מציע את מידת **המרקוזיות** של מקום קדוש ו**הבלעדיות** שלו (לדוגמא: הדרישה ל'מחוות כניסה' כגון כיסוי ראש והסרת נעליים. הגבלת כניסה למגדר מסוים, לבני דת מסוימת או ליחידים סגולה) כמשתנים המסבירים התפתחות סכ-

²⁸ ש, ברקוביץ, מה נורא המקום הזה, ירושלים, 2006, עמ' 19

פרק 4 זווית בין לאומית: קונפליקטים סביב מקומות קדושים

סוך במקום קדוש. ככל שהאתר מרכזי יותר בהוויה הדתית והתרבותית וככל שהבלעדיות שלו מובהקת יותר, כך גדל הסיכוי להיותו מוקד לקונפליקט אלים. כך למשל, אתר שבו הכניסה אליו מוגבלת במיוחד אך הוא רחוק ממוקד העניין הציבורי לא יהווה מקור לקונפליקט אבל אתר דומה, נגיש, שנמצא במרכז החוויה הדתית יהווה מוקד לקונפליקט.

פרק 5: קדושה חילונית וערכים ליברליים-אוניברסליים

מילים בדבר היסודות הדתיים והצרכים הדתיים שבכל אתר ואתר, שבכל אחד מאתנו היום ודווקא היום [...] נפשנו תמלא געגועים כאלה, געגועים אלוהיים שאין הפה יכול לאמרם כלל, אבל האזן לא תמלא מלשמוע ולהאזין אליהם. הוי! הוי! מי יקרבו אל דת פנימית, לאלוהים שבתוך לבבנו? מי ישכין בלבנו את אותה בת—הקול הנשמעת השכם והערב, הערב והשכם! [...] ושכנתי בתוכם [...] ושכנתי בכל עת ובכל שעה שאתם דוברים אמיתכם בשם ה' [...] הדליקו את הנרות אשר נכבו; התפללו להאל אשר בקרבכם, התפללו בצקן לחש ובכוונת הלב, התפללו כבני אדם היודעים ומכירים את קונם. שלו נעליכם מעל רגליכם על כל שטח אדמה שאתם יושבים ובכל מקום שאתם רואים את השמים ממעל תנו לנו שמים וארץ גם יחד!
(מיכה יוסף ברדצ'בסקי)

השיח על קדושה וחילוניות נראה פרדוקסלי. האם אין החילוניות משמעה חילונה של המציאות תוך נטישת הקדושה ושפתה? מתברר כנראה שהמציאות מורכבת יותר. הפילוסוף ההולנדי ואן דר ליו (Gerardus van der Leeuw) שעזר לנו, בתחילת מסענו בעקבות הקדושה, להבין מהי קדושה ומהו המקום הקדוש, מציע בספרו "Sacred and Profane Beauty: the Holy in the Art" שהאמנות מביאה לידי ביטוי את המגע עם הנשגב, הנאצל, הקדוש. מנקודת מבט זו, יצירות אמנות גדולות מצליחות "לגעת" בנשגב וכך יוצרות סביבם מרחב מקודש. מוזיאונים, בוודאי החשובים בהם, מתוכננים כך שהמבקרים בהם ינועו בין חווית תהודה (resonance) לחוויית פליאה.²⁹

יתרה מזו, כפי שטוען חוזה קזנובה, מבכירי הסוציולוגים של הדת ומחלוצי "ביקורת תורת החילון", אתרים קדושים מהווים מוקד עליה לרגל גם מנקודת מבט "חילונית". המקום הקדוש מאגד בתוכו את הפיזי והאידיאולוגי, החילוני והדתי, הדתי והלאומי, ובכך קורא תיגר על החלוקות הבינאריות הללו.³⁰ קשה לדעת מה באמת מניע את המבקרים הרבים הבאים לוותיקן לראות את תקרת הקפלה הסיסטיינית ולא בטוח שניתן להבחין בין המניעים "הדתיים" שלהם לאלו "החילוניים".

בהתאם לקו מחשבה זה ייתכן שבעתיד אתרים ואפילו מוסדות בעלי מאפיינים של דמוקרטיה, הגנה על זכויות אדם ואזרח, כמו למשל פרלמנטים ובתי משפט יקבלו מעמד של קדושה בעבור חברה דמוקרטית, ליברלית, גלובלית, ויהוו מוקד עליה לרגל.

אם נסכם את ממצאינו, בהחלט ישנם סממנים לא מעטים לאתרים קדושים שאינם דתיים באופן מובהק. אתרים לאומיים, פנתיאונים, מוזיאונים, יצירות אומנות ואף אתרי טבע יכולים בנסיבות כאלה ואחרות לגעת בנשגב, ליצר זהות, ולהיות מוקד עלייה לרגל. בכל מקרה ראוי לשים לב, שבהיסטוריה הצעירה של התנועה הציונית ומדינת ישראל הייתה מודעות למחויבותה של מדינת ישראל לקחת חלק בבניין הזהות הלאומית באמצעות מקומות קדושים כאבן דרך משמעותית בבניין אומה.

²⁹ Gretchen T. Buggeln, Museum space and the experience of the sacred, Material Religion, 8:1, 30-50, 2012

³⁰ נקודות אלו ואחרות עלו מתוך שיחתנו עם ד"ר יוכי פישר, משנה לראש מכון ון ליר בירושלים, עמיתת מחקר בכירה, ראשת תמת קדושה, דת וחילון, במכון ון ליר. דבריו של קזנובה נאמרו במסגרת קבוצת עבודה של המכון שעסקה במקומות קדושים בעולם פוסט-חילוני וגלובלי.

שער שני

תמונת מצב

" הכותל - המקיף את הר הבית מצדו המערבי - נתקדש במסורת הדתית של עם ישראל, כשריד בית מקדשנו. במסורתנו הלאומית הוא סימל במשך אלפי שנים את אשר אבד לנו עם חורבן הבית, ויחד עם זאת, את המשכיות קיומנו הלאומי. הוא מקדש מעט, מבחינת ההלכה הדתית; מבחינה לאומית הוא סמל לעצב הדורות ולשאיפה לשיבת ציון ולהחזרת קוממיותנו, והוא, על-כן, ביטוי לכוחה ולחיותה של האומה, לשורשיה העתיקים ולנצחיותה"

נשיא ביהמ"ש העליון, השופט מאיר שמגר

פרק 1: חוק, משפט וסמכויות

"דבר המלך במועצה (המקומות הקדושים)" משנת 1924, מטעם ממשלת המנדט הבריטי, קיבע למעשה את הסטטוס-קוו בעניין המקומות הקדושים בארץ ישראל למשך עשרות שנים. דין זה הפך את סוגיית המקומות הקדושים כולה ל"בלתי שפיטה" באופן מעשי, בקבעו שמחלוקת בענייני המקומות הקדושים ומבני דת יהיו מחוץ לסמכותם של בתי המשפט, ויוקרעו על ידי ממשלת המנדט.³¹ זאת, עד אשר ועדה ייעודית תבחן ותגדיר את הזכויות במקומות הקדושים (מכח סימן 14 לכתב המנדט), אשר לא קמה מעולם.

דיונים בנושא חוק ייעודי לשמירה ולפיתוח מקומות קדושים התקיימו בראשית ימי המדינה, ונדחו על ידי נציגים מהמפלגות הדתיות, מתוך כוונה לתת סמכות זו לרבנות, ולהימנע מלהכניס נושא זה לעניינים שבמחלוקת בכנסת. ניהול המקומות הקדושים מקום המדינה נעשה על ידי המחלקה למקומות קדושים יהודיים במשרד הדתות.

אתגרים בניהול ובפיתוח המקומות הקדושים חלו ביחס לבעלויות חלקיות ואף צולבות על אתרים קדושים, בין אם על ידי גורמים פרטיים ומדינות זרות (צרפת, ירדן, רוסיה) ובין על ידי הקדשים יהודים ואחרים בעלי היסטוריה ארוכה. כך לדוגמה, כבר הניסיון הראשון של המדינה, באמצעות משרד הדתות, לשפץ את מבנה קבר הרשב"י במירון בשנים 1953-1956 נתקל בהתנגדותם של בעלי הקדשים, מתוך חשש לאיבוד שליטתם והשפעתם במקום.³²

חקיקה ייעודית כוללת הוכנסה לספר החוקים לראשונה לאחר מלחמת ששת הימים. תחילה שקלו ראש הממשלה לוי אשכול ושר הביטחון דיין להעביר את האחריות לכלל האתרים הדתיים וההיסטוריים ביהודה ושומרון ובירושלים, והכותל המערבי בכללם, לידי רשות הגנים הלאומיים,³³ אלא שלחץ מצד המפלגות הדתיות מנע זאת, והפיקוח והאחריות על מרבית המקומות הקדושים הועבר לידי משרד הדתות.

סעיף 1 לחוק השמירה על המקומות הקדושים, התשכ"ז 1967 קובע כי "המקומות הקדושים יהיו שמורים מפני חילול וכל פגיעה אחרת ומפני כל דבר העלול לפגוע בחופש הגישה של בני הדתות אל המקומות המקודשים להם או ברגשותיהם כלפי אותם המקומות". חוק זה הבטיח את מעמדו של הכותל ואתרים נוספים, כקדושים מבחינה דתית לפני הכל, והיבטים היסטוריים, סמליים, לאומיים וממלכתיים נדחקו לקרן זוית. חוק זה אינו מגדיר מה הוא מקום קדוש, ומה הם הקריטריונים המשפטיים לקביעת מקום קדוש, ואינו נוקב ברשימת המקומות הקדושים בישראל. רשימה ארוכה של אתרים יהודים קדושים הוכנה על ידי הנשיא לעתיד יצחק בן צבי בימי המנדט הבריטי, לשם הוכחת הקשר היהודי לארץ ישראל, אך זו נגנזה עם קום המדינה ולא נעשה בה שימוש בעת חקיקת חוקים ותקנות אלו.

רק בשנת 1981, במקביל לחקיקת חוק-יסוד: ירושלים בירת ישראל, הותקנו תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים, אשר ניסחו רשימה של 20 מקומות קדושים ליהודים, בינם הכותל, קבר הרשב"י במירון, וקבר הרמב"ם.³⁴

³¹ ברקוביץ' שמואל, מה נורא המקום הזה, הוצאת כרטא, ירושלים, 2006

³² שערים, 9 במאי 1956

³³ דורון בר, קדושה בעין הסערה, עמ' 142.

³⁴ תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים, תשמ"א-1981

המרכז הארצי לפיתוח המקומות הקדושים הוא עמותה ממשלתית אשר פועלת משנת 2001, ומטפלת בכ-130 מקומות קדושים ליהודים.³⁵ עמותה זו פועלת באמצעות "פטור ממכרז" בתפעול ואחזקת המקומות הקדושים, והגורמים הממונים נמנעים מהגדרתה כ"זרוע ביצוע" רשמית של המדינה לאורך השנים.³⁶ 110 מקומות מתוך רשימת האתרים בהם מטפל המרכז אינם מוכרים כקדושים בשום חוק, תקנה או הכרזה רשמית, והוכללו תחת טיפולו לפי הגדרותיו שלו.³⁷ מתוך אלו, 19 האתרים המבוקרים ביותר מנוהלים באופן שוטף על ידי מנהל אתר מטעם המרכז, כמו גם אבטחה וניקיון רציפים.³⁸

גוף נוסף המטפל במקומות הקדושים ביהודה ובשומרון הוא המנהל האזרחי, אשר מנפיק "תעודת מקום קדוש", שלא ברור מה תוקפה או מאיזו סמכות הוא מנפיק תעודה כזו, אותה מחזיקים שלושה אתרים בלבד: מערת המכפלה, קבר רחל וקבר שמואל הנביא.³⁹

בסוף שנות התשעים הקימה הרבנות הראשית ועדה לקביעת מעמדם של המקומות הקדושים ליהודים לצורך החלת חוק השמירה ותקנותיו, ואף הגישה רשימה של 80 מקומות קדושים, שעיקרם קברים עתיקים מתקופת התנ"ך והתלמוד. רשימה זו נותרה ללא שימוש ואתרים אלו לא הוכרו על ידי אף רשות רשמית. חוקרים רבים, ובינם הכהן וברקוביץ', מזהירים מריבוי מקומות קדושים כהגדרתם בחוק, ולו מחשש הצפת הארץ בהם, ללא היררכיה דיפרנציאלית, אשר תביא לזילות האתרים החשובים מחד, ולפגיעה באורח החיים התקין, שמירת טבע, בנייה ופיתוח, מאידך.⁴⁰

המקומות הקדושים לדתות הלא יהודיות, ובפרט לאסלאם, לא זכו ליחס מצד השלטון, לא בחקיקה, לא בפיתוח ולא בהפעלה בשטח. ניסיונות לשנות את מבנה הסמכויות, להקים ועדות עירוניות לנכסי ווקף לשעבר, עלו בתוהו, שכן רוב הנכסים המשמעותיים נותרו בידי האפוטרופוס הכללי, משום שבהתנהלותן התגלו מעשי שחיתות חמורים וחוסר התאמה של חבריהם לתפקיד. בשל כך נעשו ונעשים עד היום ניסיונות פוליטיים מפעם לפעם להקים ועד ארצי מוסלמי למקומות הקדושים, אשר ידאג לשימור ולפיתוח, כמו גם למניעת חילול, של מקומות קדושים לאסלאם.

סעיף 3 לחוק-יסוד: ירושלים בירת ישראל קובע כי: "המקומות הקדושים יהיו שמורים מפני חילול וכל פגיעה אחרת ומפני כל דבר העלול לפגוע בחופש הגישה של בני הדתות אל המקומות המקודשים להם או ברגשותיהם כלפי אותם המקומות". פרופ' אביעד הכהן מדגיש את השינוי בין "המקומות הקדושים" לעניין חילול, לבין "המקומות הקדושים להם" שבסיפא, לעניין פגיעה בחופש גישה או ברגשות.⁴¹

החל מ-1988 הועבר הכותל המערבי לאחריותה של הקרן למורשת הכותל המערבי, עמותה ממשלתית אשר הוכפפה למשרד ראש הממשלה, ונוספו לה סמכויות חינוך, בינוי והסברה.⁴² סמכות הרבנות באמצעות הקרן

³⁵ אתר המרכז לפיתוח מקומות קדושים, דצמבר 2021.

³⁶ דברי נציג החשב הכללי ומנכ"ל המרכז לפיתוח המקומות הקדושים, הוועדה לשירותי דת יהודיים, 13.12.21.

³⁷ ש. ברקוביץ, מה נורא המקום הזה, ירושלים, 2006, עמ' 74.

³⁸ דו"ח כספי 2019, אתר רשות החברות.

³⁹ על פי נתוני נציג המנהל האזרחי בפני הוועדה לשירותי דת יהודיים בראשות יוליה מלינובסקי, 13.12.21.

⁴⁰ ברקוביץ', עמ' 153.

⁴¹ אביעד הכהן, מה נורא המקום הזה - על מקומות קדושים: בין דת, משפט וקדושה, שערי משפט ג(2) תשס"ג, 2003.

⁴² ש. ברקוביץ, מה נורא המקום הזה, ירושלים, 2006, עמ' 191.

באה לידי ביטוי בהסדרתו למבקרים, בגיבוש כללי התנהגות מחייבים, במינוי רב אחראי על המקום, בהצבת סדרנים לשמירה על הסדר הציבורי ובפעולות לעידוד ביקור בו.⁴³ בסמכותו של הרב הממונה במקום מטעם שר הדתות, נמצאת גם הרחקתו של אדם "המפריע במילוי תפקידו". בשנת 1989 עודכנו התקנות של חוק השמירה על המקומות הקדושים, ונוספה להן תקנה 2(א)(וא) האוסרת על "עריכת טקס דתי שלא על פי מנהג המקום, הפוגע ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום", תקנה שהותקנה על ידי שר הדתות דאז, כחלק מהמאבק בנשות הכותל.

העמימות האופפת את החקיקה הישראלית בתחום המקומות הקדושים מנסה לאפשר החזקת החבל משני קצותיו: מחד פועלת המדינה למניעת פגיעה במקום קדוש וברגשות המאמינים באמצעות הרתעה חוקית וקביעת חובה באישור שר הדתות על מנת לבצע כל שינוי פיזי או תקנוני בו, ומאידך מנסה להותיר את הנושא מחוץ לזווית הפוליטי-משפטי הקושר קודש וחול ומכניס סוגיות הנתפשות 'דתיות' לדין משפטי. הפער הזה נידון פעמים רבות בציבוריות הישראלית, שכן בהיעדר התערבות של הרשות המחוקקת, וכל עוד בית המשפט הدير עצמו מסוגיות דת ומדינה, לא היה סעד למי שחש נפגע מהתנהלות המדינה, הרבנות ומוסדותיהן.

עצם פסיקת בית המשפט העליון בסוגיית הכותל בשנת 2003 הביאה להעצמת המתח ועימו להגברת העיסוק הציבורי בסוגייה. המחלוקת בין שופטי העליון בסוגיה, ובעצם סמכותם להכריע בה, הייתה משמעותית. כך כתב השופט אנגלרד בפסק הדין:

"הסמכות להסדיר סדרי פולחן במקומות קדושים, הכוללים את רחבת הכותל, נתונה באופן בלעדי לרשות המבצעת. לשם המחשת הדבר, האם היה עולה על דעת בית משפט זה להתערב בסדרי פולחן של העדות הנוצריות השונות בכנסיית הקבר בירושלים, תוך כדי שינוי הסטטוס קוו הקיים?! האם לא היה מובן מאליו כי על-פי דבר המלך במועצתו הנזכר, סכסוך בין-עדתי מעין זה אינו שפיט?"

כוחם הפוליטי הדל של החרדים תחת ממשלת 2013 הביאה להתעוררות ליברלית נוספת בתקווה לשינוי המצב הקיים, עד לכדי החלטת ממשלה המכונה "מתווה הכותל" משנת 2016 להקמת רחבת תפילה לזרמים הפרוגרסיביים בחלקו הדרומי. החלטה זו נגנזה בראשית 2017 בלחץ המפלגות החרדיות ועמותות הזרמים החרד"לים, הפעם מתוך הממשלה. עם זאת, העיסוק התקשורתי בנושא והשיח ברשתות החברתיות קטן משמעותית בשנים האחרונות, עד להקמת ממשלת בנט בשנת 2021. מספר עתירות בעניין תלויות ועומדות.

שאלת החוק והמשפט קשורה באופן הדוק לשאלת הסמכויות. המדינה הכריעה שהסמכות להכריז על אתר כמקום קדוש נתונה לסמכות הדתית העליונה אשר הוכרה על ידי המדינה - הרבנות הראשית. ואילו הניהול והפיקוח של שמירתו נמצאים בידי גורם מנהלי - משרד הדתות או רשות העתיקות לפי העניין. בית המשפט ערער על חשיבות ההגדרה החוקית של מקום קדוש בקבעו כי "המקומות הקדושים היו, הנם ויישארו מקומות קדושים... בין אם יותקנו תקנות בין אן לאו", מתוך ההגדרות הדתיות עצמן.

⁴³ שם, עמ' 143

עם זאת, אינטרסים של קבוצות או של יחידים נוגעים למשאבים שהמקום הקדוש מספק: גישה, יוקרה, סמכות, יכולת לגבות כסף (באופן ישיר או באמצעות דוכני ממכר), שליטה בקרקע, קרבה למוקדי כח שלטוניים ולתקציבים, ועוד. העובדה שניהול המקומות הקדושים ניתן לגופים שונים, בהם עמותות, הקדשים ומדינות זרות, יוצר תחרות הנובעת מאינטרסים סותרים, ואילו האינטרס הציבורי הכללי, אותו אמורה לייצג המדינה, נדחק מול אינטרסים צרים של קבוצות וגופים אשר בינם לבין סיפורו של האתר או חשיבותו בפרימה הממלכתית-כללית פעורה תהום, המרחיקה ממנו קבוצות אוכלוסייה אחרות.

תפישת ביזור הסמכויות של המדינה מאתגרת תדיר מול בעיות בטיחות וניהול, אסונות, היעדר פיתוח ושירותים נאותים לפוקדים את האתרים הקדושים, ומול ביקורת ציבורית ומשפטית אודותם. האתר המדובר ביותר בהקשר זה, הוא קבר הרשב"י שבמירון. ב-2011 חתם שר האוצר על הפקעת המתחם ופיתוחו על ידי חברה ממשלתית ייעודית. בהמשך קרא בג"ץ לביטול ההפקעה ובשל כך הוקמה "ועדת החמישה" של נציגי ההקדשים במקום ונציג רב המקומות הקדושים. אולם גם ועדה זו כשלה בניהול ובהפעלת האתר ונכון לכתיבת שורות אלה, לאחר אסון המירון בל"ג בעומר תשפ"א-2021, מתנהלת ועדה חקירה ממלכתית בראשות נשיאת העליון בדימוס, השופטת מרים נאור, אשר תכריע בסוגיית האחריות, הבעלות ואופן ההפעלה הראוי של מקומות קדושים דתיים וממלכתיים.

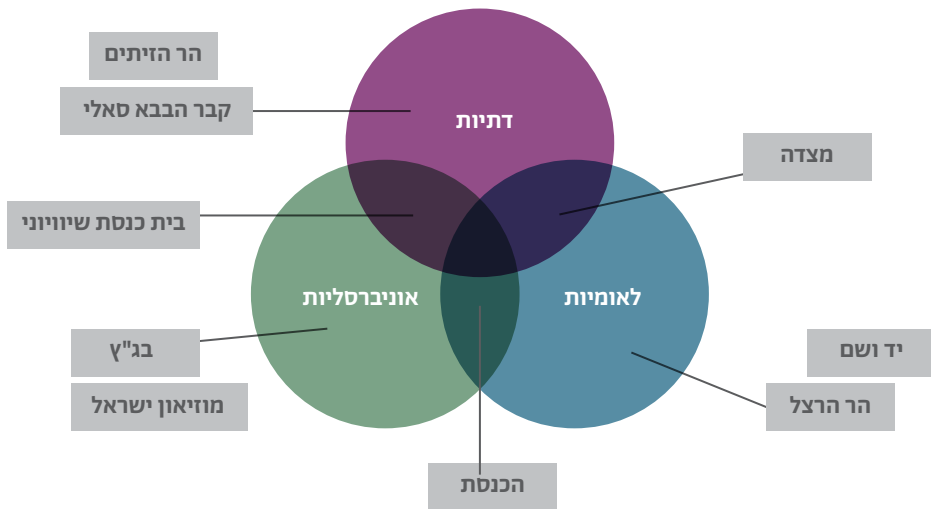
פרק 2: פונקציונליות של קדושה

עם קידושו של מקום מתרחש אחד משני תהליכים, ולעיתים שניהם יחד: הרחבת הביקורים והדרה. עם השנים, ההדרה הולכת ונעלמת ואת המרחב הקדוש תופסת תמת השימוש הנרחב. **אתרים, דתות ומרחבים מתחרים אלו באלו בכמות המבקרים, על מנת להוכיח את מרכזיותם, השפעתם ומשמעותם בתרבות הכללית.** כך בעולם וכך בישראל.

אלא שהביקור עצמו אינו מספר את הסיפור השלם. שאלה חשובה לא פחות היא מטרת הביקור וסוג הפעילות באתר. בבואנו לנתח קדושתו של אתר, אין דומה פעילותו של עולה רגל דתי או מתפלל קבוע, לזו של תייר מזדמן החמוש במצלמה ובמוט סלפי.

שניהם אמנם מספרים סיפור על קדושה, אלא שהסיפור שונה במהותו. אתרי קדושה המהווים גם אתרי תיירות הם מקרה אחד. פעולות באתר הקדוש יכולות לנוע בין עלייה לרגל, פעילות ייחודית דוגמת תנועה במעגל סביב אבן הכעבה שבמכה או הטמנת פתק בכותל, סיור מודרך, תפילה, קיום אירוע או טקס אישי, משפחתי או לאומי, קיום פולחן דתי או אחר, השתתפות בלימוד או בשיעור, ופעילות רבות ושונות נוספות.

הפעילות באתר היא זו שמדגישה את חיותו ואת משמעותו הנוכחית לחברה, ובכך מבדילה אותו מאתר עתיקות היסטורי, או מוצג מוזיאוני. הדרישה לקיומם של מנהגים, טקסים, תפילות ופעילות שוטפת באתר היא תנאי הכרחי לבחינת מקומו ומעמדו של אתר פיזי לחברה.⁴⁵

תרשים 2: מעגלי זהות של קדושה ישראלית

⁴⁵ ראה גם ש. ברקוביץ, מה נורא המקום הזה, ירושלים, 2006, עמ' 249

הפונקציונליות של אתרי הקדושה במאות האחרונות מדגישה את מרכזיותם בסיפור של קבוצה דתית, של עם או של מדינה. הפעילות באתר מחייה אותו, טוענת אותו במגוון משמעויות ומותירה אותו נושם, פתוח ועם זאת גם פתוח לשינויים.

ניתוח הפעילות באתרים קדושים מרכזיים בישראל תאפשר לנו לבחון את הגיוון בהם, את משמעותם לכלל החברה, ואת מקומם בסיפור הישראלי המלא. בחלק זה נבחן שניים מהאתרים המרכזיים: הכותל המערבי ואתר יד ושם.

2.1 הכותל המערבי

לפי הערכת הקרן למורשת הכותל, כ-12 מיליון מבקרים בכל שנה בכותל המערבי.⁴⁶

תרשים 3: המבקרים בכותל לפי הקרן למורשת הכותל 2019⁴⁷

הכותל המערבי הוא האתר המתויר ביותר בישראל. אנשי הקרן מעריכים כי כשליש מסך המבקרים מקורם בתיירות נכנסת, משמע כ-4 מיליון מבקרים מחו"ל אשר מגיעים לביקור בכותל. נתונים אלו אינם תואמים לנתוני משרד התיירות, לפיו התיירות הנכנסת בירושלים בשנת 2018 הייתה כ-80.3%, שהם 3,111,800 איש.⁴⁷ 92% מהם הגיעו לכותל, שהם כ-2.86 מיליון בלבד (גידול משמעותי לעומת כ-68% מהתיירים בשנים 2017-2016).⁴⁸

⁴⁶ נתוני הקרן למורשת הכותל כפי שהוצגו בראיון עם רב הכותל בתאריך 17.2.21 ובמייל מדוברת הקרן בתאריך 2.3.21

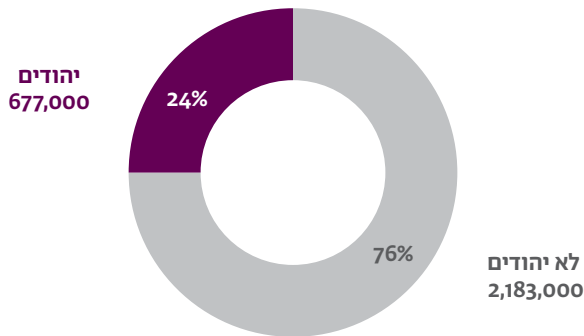
⁴⁷ שם

⁴⁸ סקר תיירות נכנסת 2018, משרד התיירות, יוני 2019.

⁴⁹ "על נתוני ירושלים 2020", מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2020.

פרק 2 פונקציונליות של קדושה

25.6% מהתיירות הנכנסת היא של יהודים, מרביתם מבקרים חוזרים, 53.9% נוצרים ו-16.6% ללא השתייכות דתית. באופן גורף, תיירים מבקרים חוזרים נוטים לבקר פחות בירושלים (68.5% לעומת 89.5% מהמבקרים לראשונה).⁵⁰ מכאן כי כ-3 מיליון תיירים בשנה אינם יהודים, ואילו כמיליון תיירים בשנה הם יהודים, מהם 64.5% מבקרים בכותל- משמע כ-677 אלף.⁵¹ נוסף על כך, מעריכה הקרן למורשת הכותל, שנתונה כפי שהראינו לעיל מוטלים בספק, כי כ-4 מיליון כניסות הן של מתפללים חוזרים וכ-4 מיליון כניסות של תיירות פנים ישראלית, יהודים כמעט כולם.⁵²

תרשים 4: מבקרים בחלוקה לפי דת: נתוני משרד התיירות

מבין התיירים היהודים המגיעים לכותל 8.4% חרדים (85,600 איש), 14.7% דתיים (154,700 איש) וכ-5% רפורמיים (5,500 איש).⁵³

לפי נתוני הקרן שליש מהכניסות, כ-4 מיליון, הן של מתפללים קבועים. נתון מבוסס יותר ניתן בסקר מכון מידגם לפיו 16% מהמבקרים הם מתפללים קבועים. ההערכות הן כי רובם המוחלט הם חרדים המתגוררים בירושלים רבתי או הלומדים בישיבות קרובות. ראו פירוט להלן.

מלבד המתפללים הקבועים, מבקרים נוספים מגיעים לכותל לתפילה מזדמנת, ושיעורם הכולל של המבקרים למטרת תפילה והטמנת פתק אישי נאמד בכ-24% מהנכנסים.⁵⁴ הקרן למורשת הכותל מעריכה כי 4 מיליון

⁵⁰ שם.

⁵¹ מעובד מנתוני סקר תיירות נכנסת 2018, משרד התיירות, יוני 2019.

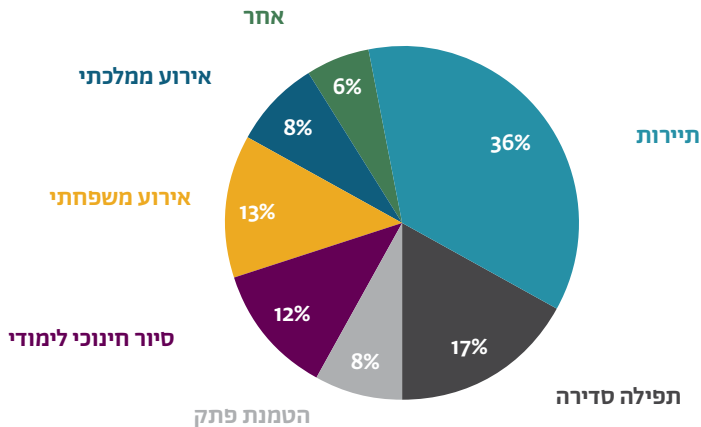
⁵² מייל מדוברת הקרן בתאריך 2.3.21.

⁵³ מעובד מנתוני סקר תיירות נכנסת 2018, משרד התיירות, יוני 2019.

⁵⁴ סקר מינה צמח ומכון מידגם, ספטמבר 2017.

פרק 2 פונקציונליות של קדושה

מהכניסות, כ-33%, היא של תיירות פנים: משפחות, חיילים, תלמידי מערכת החינוך והקהל הרחב.⁵⁵ עיבוד נתוני סקר מסוף 2017 מראה כי כ-10% מהמבקרים מגיעים במסגרת סיור לימודי במסגרת לימודית פורמלית, בצה"ל או במערכת ההשכלה הגבוהה, וכ-8% מבקרים באירועים ממלכתיים הכוללים כ-40 השבועות של חיילי צה"ל וטקסים לאומיים בשנה. 12% מהמבקרים הגיעו כחלק מאירוע משפחתי, לרוב במסגרת חגיגות בר מצווה. בנוסף, מבקרים רבים באים כחלק מקבוצות ישראליות מאורגנות.⁵⁶ נתוני הקרן למורשת הכותל מצביעים על מספרים נמוכים יותר: כ-35,000 תלמידים הפוקדים את הכותל במסגרת סיור לימודי וכ-50,000 חיילים בשנה.⁵⁷

תרשים 5: פילוח המבקרים הישראלים בלבד לפי מטרת הביקור לפי סקר מינה צמח ומכון מידגם ספטמבר 2017

תחושות ורגשות

99% מהישראלים מעידים כי ביקרו אי פעם בכותל. יתרה מכך, 38% מהישראלים מבקרים במקום לפחות אחת לשנה.⁵⁸ 74% מהחילונים מצהירים כי ביקרו באתר הקדוש לפחות פעם אחת בחמש השנים האחרונות, נתון נמוך מבעבר.⁵⁹ אצל 12% זה קרה רק פעם אחת- בבר המצווה. בסקר ישן יותר, משנת 2007, אמרו 4% מהנשאלים כי לא ביקרו מעולם בכותל.⁶⁰

⁵⁵ מייל מדוברת הקרן בתאריך 2.3.21.

⁵⁶ סקר מינה צמח ומכון מידגם, ספטמבר 2017

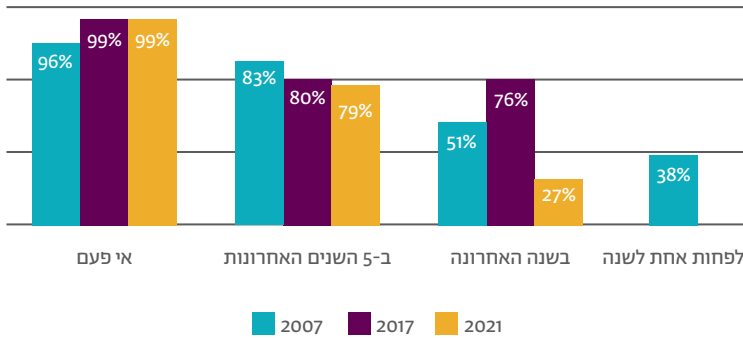
⁵⁷ תכתובת מייל עם דוברת הקרן למורשת הכותל, 11.3.2

⁵⁸ סקר מינה צמח ומכון מידגם, ספטמבר 2017

⁵⁹ סקר YNET וקיימא ביוזמת המחברים, מאי 2021.

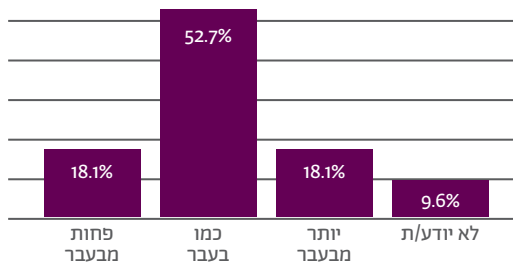
⁶⁰ סקר מכון "מותגים" עבור "גשר" וידיעות אחרונות, 18 פברואר 2007

פרק 2 פונקציונליות של קדושה

תרשים 6: תדירות ביקור הישראלים בכותל

בשנת 2007 העידו 51% מאזרחי ישראל היהודיים כי הם נוהגים להגיע לכותל לפחות פעם אחת בשנה, כשקרוב ל-20% מהם עושים זאת שלוש פעמים ומעלה באותו פרק זמן, מה שמצביע על ירידה משמעותית בשיעור הפוקדים את האתר באופן סדיר.⁶¹ סקר "מידגם" מפברואר 2017 הראה כי 76% מהיהודים בישראל ביקרו בכותל "במהלך השנה החולפת".⁶² אפשר שהנתונים הגבוהים במיוחד בסקר זה מקורם בשנה מרובת תפוחות בכותל בין ראשית 2016 לראשית 2017, מועד הסקר, בה אושר ואף הוקפא מתווה הכותל.

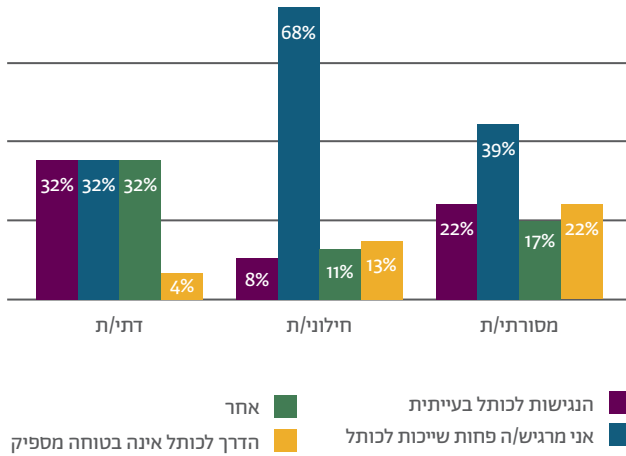

תרשים 7: למעט שנת הקורונה, האם בשנים האחרונות את/ה רוצה לביקר בכותל יותר או פחות מבעבר

⁶¹ שם

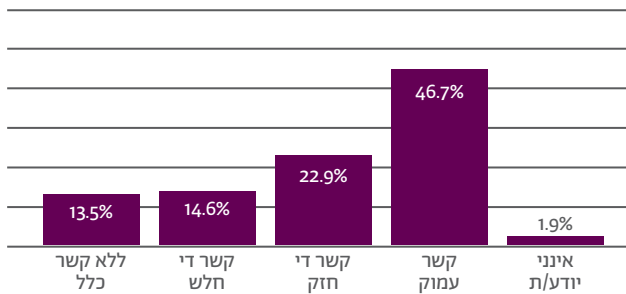
⁶² סקר מכון "מידגם" עבור "ידיעות אחרונות", 2 יוני 2017

פרק 2 פונקציונליות של קדושה

תרשים 8: מה הסיבה שאת/ה רוצה לבקר פחות בכותל

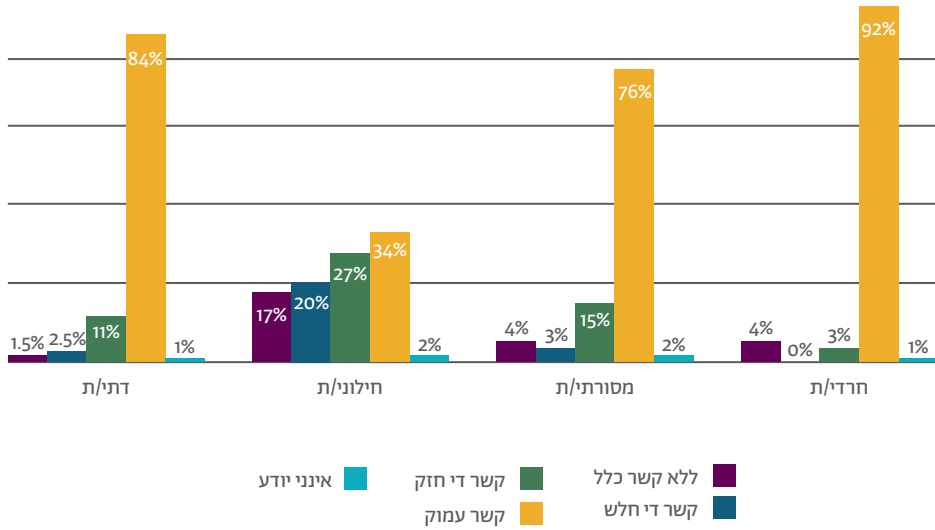
במחקרנו גילינו כי 18% מהיהודים הישראלים מגיעים פחות מבעבר לכותל. כשהיננו ושאלנו את אלו מה הסיבה לכך, ניתן היה לראות באופן ברור שהסיבה העיקרית היא תחושת שייכות וחיבור פחותה לכותל בשנים האחרונות. נתונים אלה הולכים יד ביד עם ממצאים אחרים מאותו הסקר: 69.5% מהיהודים מרגישים קשר חזק לכותל המערבי. מהם 94% מהדתיים, 89% מהמסורתיים ו-60% מהחילוניים.⁶³

תרשים 9: הקשר הישראלי לכותל

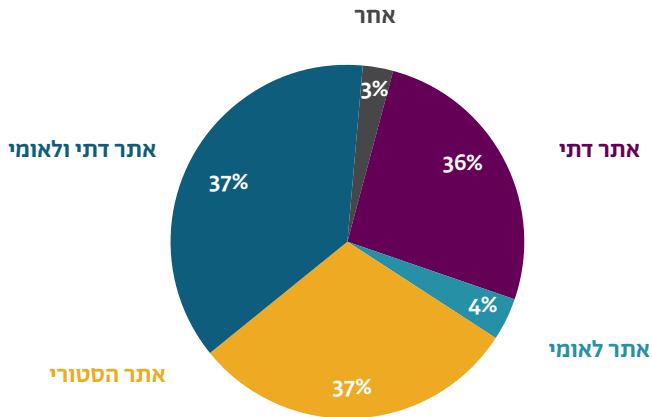
⁶³ סקר YNET וקיימא, ביוזמת המחברים, מאי 2021

פרק 2 פונקציונליות של קדושה

תרשים 10: קשר לכותל לפי רמת דתיות

נתונים אלו עשויים להיות מוסברים במסורתיות היחסית של האוכלוסייה היהודית בישראל, אך אולי יתרה מכך, בחיבור העמוק והייחודי הקורה בכותל בין ההיבט הלאומי וההיבט הדתי. בסקר של מכון שכטר למדעי היהדות משנת 2017, 37% השיבו כי הכותל הוא אתר דתי ולאומי כאחד, לעומת 26% החושבים כי מדובר באתר דתי בלבד.⁶⁴

תרשים 11: משמעותו של הכותל - סקר מכון שכטר למדעי היהדות, מאי 2017

⁶⁴ סקר מכון שכטר למדעי היהדות, מאי 2017

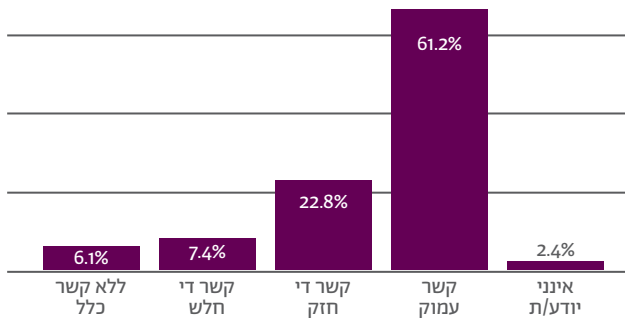
פרק 2 פונקציונליות של קדושה

הסתכלות מעניינת אחרת היא על האופן בו נתפש הכותל בעיני יהודי התפוצות. 82% מהם מרגישים קשר "חזק" או "חזק מאוד" לכותל, לעומת 75% בלבד מהיהודים הישראלים. 5% בלבד מיהודי התפוצות חשים קשר "חלש מאוד" לכותל, זאת לעומת 13% מיהודי ישראל.

התמונה המצטיירת מחלק זה היא שהכותל אמנם נטוע עמוק ביהדות הישראלית, אלא שהקונצנזוס סביבו נסדק. מורכבות הסיפור בכותל המערבי היא אחד מכווחותיו ומיכולתו להחזיק את הסיפור הרב שכבתי הייחודי. העובדה כי חלקם של התיירים ושל המתפללים הקבועים באתר גדל לאורך השנים, ואילו חלקם של הישראלים פוחת, היא נקודה שיש לתת עליה את הדעת ולהסיק ממנה משמעויות אודות מקומו העתידי של הכותל באתוס הישראלי המשותף.

2.2 יד ושם

אתר "יד ושם" משלב את קדושת השואה ונספיה, הזוכים לחיבור עמוק בקרב רוב מוחלט של הקהילות היהודיות במדינה, יחד עם גאווה לאומית ייחודית האומרת "לעולם לא שוב" והמדגישה את חשיבות עוצמתה הצבאית של ישראל. שני יסודות אלו משתלבים זה בזה בזיכרון השואה הישראלי. עובדה זו מקשה על בחינת מרכזיותו של האתר, שכן יסודות אלו מושרשים בישראליות במגוון צורות אחרות. דוגמת מסגרות החינוך בבתי הספר, המסעות למחנות ההשמדה בפולין, פרויקט 'זיכרון בסלון', סרטים ועדויות.

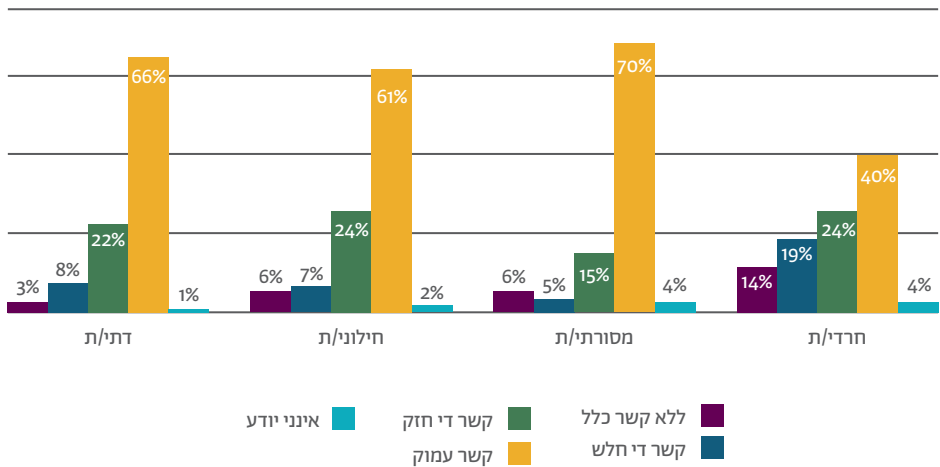

תרשים 12: הקשר הישראלי לאתר יד ושם

⁶⁵ רזנר ורוסקי, ירושלים והעם היהודי: אחדות ומחלוקת, המכון למדיניות העם היהודי, 2017.

פרק 2 פונקציונליות של קדושה

בסקר שערכנו נמצא כי 84% מהיהודים בישראל חשים קשר חזק לאתר.⁶⁶ המעניין הוא, שבניגוד לאתרים אחרים אותם בדקנו, "ייד ושם" מצליח לייצר קשר חזק ועמוק כלפיו של חתכי אוכלוסייה שונים מבחינת רמת הדתיות.

תרשים 13: הקשר לאתר יד ושם לפי רמת דתיות

בחינת כמות המבקרים באתר מראה על יותר ממיליון ביקורים בשנת 2019.⁶⁷ רק 27.8% הגיעו באופן עצמאי כבודדים, כשהרוב המוחלט הגיע בקבוצה מאורגנת.⁶⁸ 268,000 מבקרים היו תלמידים בגילאי תיכון, כחלק מפעילות חינוכית פורמלית או בלתי פורמלית, ו-126,000 חיילים ומשתתפים מכוחות הביטחון. בשנה זו נערכו 135 טקסי זיכרון במקום, ו-445 סיורים לבני מצווה.

70.7% מכלל המבקרים הם תיירים, כשליש מהם אמריקאים, ולהערכת מנהלת האתר רובם המוחלט ביקר במקום לראשונה.⁶⁹ 19.7% מהתיירים המבקרים בישראל מגיעים ל"ייד ושם", שיעור העולה ל-29.9% עבור התיירים המבקרים לראשונה בישראל.⁷⁰ מבין הקבוצות המשמעותיות של תיירים המבקרות בו ניתן להצביע על יהודים רפורמים - ש-52% מהם מבקרים במוסד, 43.7% מהמגיעים במסגרת טיול מאורגן, 25.7% מהבוהדיסטים המבקרים בארץ, 25.1% מהתיירים הנוצרים ורק 3.9% מהתיירים החרדים.⁷¹

נתונים אלו מצביעים על פונקציונליות נמוכה של האתר, והתבססותו כמוזיאון או כאתר חובה חד-פעמי ולא כמוקד שיש לו ערך מוסף בביקורים חוזרים. העובדה כי רוב מוחלט של המבקרים בו מגיעים בקבוצות

⁶⁶ סקר YNET קיימא וכיכר השבת ביוזמת המחברים, מאי 2021

⁶⁷ אתר יד ושם עיקרי הפעילות 2019

⁶⁸ נתוני יד ושם כפי שנמסרו על ידי הגברת ענבל קוייתי בהתכתבות מייל בתאריך 9.8.21

⁶⁹ שם

⁷⁰ סקר תיירות נכנסת, משרד התיירות, 2019

⁷¹ שם

פרק 2 פונקציונליות של קדושה

מאורגנות מצביע על היעדר מוקד משיכה רגשי מספק אשר יביא אליו את הקהל הרחב, אשר נזקק לאמרגנים כדי להגיע אליו.

ניתן לשער כי התחליפים הפשוטים והקרובים הקיימים שצוינו לעיל, מהווים אחת הסיבות למספר הביקורים הנמוך (יחסית לכותל, למשל). לזאת ניתן להוסיף את מיקומו של האתר הרחוק ממרכזי פעילות עירוניים אחרים, את התחושות הקשות המלוות את הביקור בו לרוב, ואת הזיכרון הציבורי הישראלי האדיר של מושאו, הקיים ושריר בכל מקום זמן.

כאמור לעיל, פעילות באתר מקודש מחייה אותו, טוענת אותו במגוון משמעויות ומותירה אותו נושם, פתוח ועם זאת גם פתוח לשינויים. אם בוחנים את האתרים שנסקרו, וביניהם הכותל ויד ושם, ניכר כי קיים הבדל משמעותי בין האתרים שקיים בהם תוכן הקשור למעגל השנה הישראלי או היהודי, או למעגל החיים האישי משפחתי, להם רמת פונקציונליות גבוהה, לבין אתרים הנעדרים תוכן כזה.

פרק 3: נרטיבים שונים של קדושה

היעדר הגדרה עקבית ומקובלת של מושג הקדושה, יחד עם המגוון הדמוגרפי במדינה, מביא להיווצרות ולהתרבות נרטיבים שונים של קדושה. בחלק זה נפרט את הנרטיבים המרכזיים של הקבוצות השונות סביב קדושה ומקומות קדושים, הן באופן כללי והן בסוגיית הכותל המערבי.

הכותל הוא "אתר גדוש" העמוס נרטיבים מקבילים או מתחרים. גם כשהנרטיבים אינם מתחרים באופן ישיר, הם מתחרים על תשומת הלב של המבקר ועל סדר היום של האתר. כפי שתואר לעיל, הכותל הוא מקום קדוש ואתר תפילה אישי, קהילתי ולאומי גם יחד. היחיד מתייחד בו עם בוראו לעיתים מתוך שמחה ולעיתים מתוך דמעות כאב ובכי מר. אל הכותל מגיעים יהודים מכל רחבי העולם, מתקיימות בו עצרות תפילה המוניות, ברכת כהנים חגיגית, טקסי סליחות רבי משתתפים, מעמד הקהל ועלייה לרגל. זאת לצד היותו "שטיבלך" שבו מתקיימות תפילות כסדרן. הוא אתר חניכה לנערי ונערות בר ובת מצווה, ילדים החוגגים את טקס קבלת הסידור וחיליי צה"ל הנשבעים אמונים לצבא ההגנה לישראל ולחוקי המדינה. הוא אתר חפירות ארכיאולוגיות שחלקן שנוי במחלוקת עמוקה, אם משום המשמעות ההיסטורית שלהן ואם משום שהן נתפסות בעיני קבוצות דתיות יהודיות ומוסלמיות כמחללות את קדושתו של האתר. בנוסף לכל אלו הוא אתר מורשת לאומי, שברחבתו מתקיים מידי שנה הטקס הממלכתי של פתיחת אירועי יום הזיכרון לחללי צה"ל הכותל הוא אתר קדוש גדוש ורב ערכי, שיש בו כדברי נתן שרנסקי "עומס אידיאולוגי בלתי ניתן לפיצול".⁷²

של מי הקיר הזה?

אם הכל מושלם כל כך סביר להניח שלא היינו רואים עימותים סביב הכותל. אלא שהמציאות מצביעה על אלימות ומתח גדול סביב ה"גישה" לכותל. לאמיתו של דבר, **המתח מאחורי הטענות הוא מתוחכם יותר ונובע בדרך כלל לא משאלת הגישה הפיזית, אלא מהיכולת של קבוצות ויחידים לגשת לכותל כפי וכמי שהם, כמי שמביאים את עצמם ואת זהותם היהודית ולגשת כקהילה אל הכותל**. בסופו של יום רק קבוצות מסוימות יכולות לגשת אל הכותל כמות שהם ואילו קבוצות מוגדרות אחרות חשות מורחקות מהסיפור המרכזי. מדורת השבט המרחיקה מעליה או דוחה רבים מדי מבני השבט, הופכת להיות מדורה של קבוצה מוגדרת (חלק מהשבט) ובכך שומטת תחתיה את ההצדקה להיותה "מדורת השבט". כפי שתואר בפרק הקודם.

⁷² מתוך ראיון עם יו"ר הסוכנות היהודית לשעבר, נתן שרנסקי, בתאריך 18.1.2021. ראה לעיל את הממצאים על "קדושת הכותל" ובמרכזיותו בשער השני

 הנרטיב המסורתי	 הנרטיב הממלכתי	 הנרטיב הציוני	 הנרטיב האינדיבידואלי
בעלות, שייכות וכבוד	קדושה ישראלית-אחריות יהודית	קדושה בשירות הציונות	קידוש הפרט
שיח זהות		שיח לאומי מגויס	שיח זכויות

 נרטיב הזרמים	 הנרטיב החרדי	 נרטיב דתי-לאומי	
קדושה בשירות הכרה	קדושה אחת	קודש הקודשים ראשון	אתחלתא דגאולה
שיח הלכתי-דתי		שיח גאולי	שיח לאומי תהליכי

תרשים 14: נרטיבים של קדושה ישראלית

3.1 הנרטיב "הציוני"

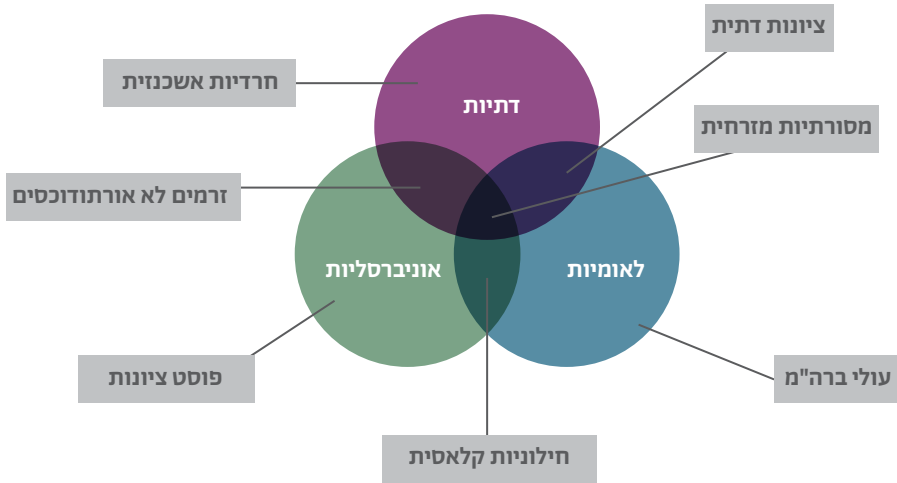
קדושה בשירות מטרה

הציונות הקלאסית תפסה את היהדות כיסוד היסטורי והטבעי בו קדושה שאינה דתית, אך גם אינה אנטי דתית, תוך עירוב מכוון של התחדשות הריבונות היהודית עם העבר הטעון. ניסיון זה, שנעשה בהצלחה חלקית בלבד באתרים אחרים (מצדה למשל), הצליח בכותל, במיוחד בימי המאבק להקמת המדינה, כאשר נזקקה הציונות לגייס את הלב החם של יהודי התפוצות. כיום, ניתן לזהות ואף לתקף מחקרית זניחה משמעותית של הכותל וסיפורו מכיוונה של הקבוצה המרכזית המזוהה עם הציונות הקלאסית, כלומר הציבור החילוני מן המעמד הבינוני.⁷³ קבוצה זו אינה מוצאת עניין בסוגיית הכותל והמאבקים סביבו ומדירה את רגליה מהכותל בשיעורים הולכים וגדלים.

הניכוס של הכותל כ"בית תפילה" ועומס המשמעויות הנלוות על ידי החברה החרדית השלטת. המאבק על חופש הפולחן מכיוונם של הזרמים הלא-אורתודוקסיים, אשר עושים שימוש בשפה ליברלית ונתפסים כמי שעושים שימוש ציני בכותל. הביא בתחילה לרתימתו של הציבור החילוני כתומך במאבק לפתיחת הכותל לכל, בהמשך הדרך נראה כי מאבק פוליטי זה הוביל לאדישות מפליאה של החילונים אל מול המתרחש ברחבה. תהליך זה הוא תוצר מתבקש של מאבק לא מנוהל ולא מתווך המתמשך כבר שלושה עשורים, במסגרתו התבסס הכותל כאתר דתי בעיקרו, שהחילוני המצוי אינו מרגיש חלק ממנו. הקשר ההיסטורי-לאומי היטשטש וגם תהליכי סוציאליזציה מצד המדינה, הקושרים את הכותל להתחדשות הלאומיות - דוגמת השבעות לוחמים, סיורים, חגיגות יום ירושלים וטקס יום הזיכרון הממלכתי - לא הצליחו לעצור את התוצאה של תהליכים עמוקים בחברה הישראלית, אשר זכו לתשומת לב תקשורתית ופוליטית נגיבית, והותירו חלקים הולכים וגדלים מהאוכלוסייה היהודית אדישים לנעשה בכותל ומנותקים רגשית וזהותית ממנו. פרופ' דני גוטוויין, טען

⁷³ ראה לעיל את הממצאים על "קדושת הכותל" ומרכזיותו בשער השני

בראיון עמנו כי בשביל לבוא לכותל כיום הוא נדרש לוותר על מי שהוא ועל מערכות ערכיות עמוקות שלו, כך שנוצרת תחושה שהוא אינו מוזמן לשם.⁷⁴ הכותל הפך אפוא, דה פקטו, לאתר, שלתחושת רבים מבני "הציונות הקלאסית" החילונית-ממלכתית, אין לאדם שאינו דתי מה לחפש בו.

תרשים 15: קבוצות ומעגלי זהות בחברה הישראלית

3.2 הנרטיב המסורתי

כבוד ושייכות- לב היהדות

הקבוצה הגדולה ביותר בחברה הישראלית היא הקבוצה המסורתית, המהווה כ-40% מהחברה היהודית במדינה.⁷⁵ קבוצה זו ממחישה באורח חייה היתוך של הפן הדתי עם הפן הלאומי, ולפיכך חשה גם תחושת שייכות מאוד משמעותית למקומות קדושים (מירון, הר הרצל, קבר הבבא סאלי, קברות צדיקים ועוד) היא נוכחת בכותל בתדירות גבוהה, מוצאת בו חיבור בין הפן הלאומי והדתי, אך רואה בכותל בראש ובראשונה אתר דתי.

המסורתיים פוקדים את המקומות הקדושים בבר מצוות, בתפילות המוניות בחגים ובמועדים, ברגעי משבר ושמחה, ורואים בשירותים הניתנים בהם הכרח שימושי. הם מכבדים את "בעלי הבית" החרדים באתרים הקדושים כ"מחזיקי היהדות" ו"שומרי קדושת המקום" גם עבורם, ונמנעים מעימות עימם. קשר זה הינו הדדי, גם החרדים ניזונים ממנו ומצדיקים את תפקידם באותם מונחים, כמשמרים את קדושת המקום למען "העם", כלומר למען קבוצה זו.⁷⁶ בניגוד לקבוצות אחרות, המסורתיים לא מרגישים בדרך כלל "אורחים" בכותל, ההגמוניה החרדית-אורתודוכסית לא נחוית בעיניהם כעוינת אלא כאותנטית וכזו שנעשית גם

⁷⁴ ראיון המחברים עם פרופ' דני גוטוויין ביום 21.3.2021

⁷⁵ רוזנר ופוקס, יהדות ישראלית, 2019

⁷⁶ כך גם בשיחתנו עם הרב רבינוביץ', רב המקומות הקדושים, עלתה תפישה זו כהצדקה מרכזית לתפקידו ולאופן בו הוא תופס את מחויבותו

בשליחותם באופן הטהור והנכון ואינה חוצצת בינם ובין המקום. בקצוות ניתן לפגוש טרוניה על כך שלא ניתן לגשת לכותל כמשפחות, אך רוב מוחלט של המסורתיים מקבל זאת בהבנה וחווה גם את ההדרה הזו עצמה כחלק מקדושתו של הכותל בהתאם למסורת ההפרדה המגדרית. חלקים מהקבוצה הזו רואים את המצב הקיים כאידיאלי או כמעט אידיאלי. במידה רבה, קבוצה זו היא שמעניקה לגיטימציה והמשכיות למצב הקיים. עם זאת, חשוב לציין שככל קבוצה גדולה, גם בקרבה קיים מגוון עמדות. הבימאית מורן איפרגן למשל, טוענת כי יש יותר ויותר תחושה של מרחק מהכותל גם אצל אנשים מהחברה המסורתית, אולי בשל הכללים הנוקשים וקשיי הנגישות לאתר, אשר הלכו ונעשו קשיחים יותר.⁷⁷ בשוליה של קבוצה זו יש זרם הולך וגדל של מסורתיות רפלקסיבית ומודעת, כזו שלא תופסת את עצמה כנספחת או מקבלת מרות אלא מנסחת את תפישותיה ואמונותיה כמשנה סדורה ואלטרנטיבית ואף טוענת שיש לה בשורה לחברה הישראלית. זרם זה קורא תגר על ההפרדה המגדרית ואף מערער על הטענה החרדית הסבורה כי ההפרדה היא שמירת המצב ההיסטורי.

3.3 הנרטיב החרדי

אין קדושה אחרת

ב"שיר השירים" נאמר "הנה זה עומד אֶחָר כְּתֵלָנוּ", ודרשו חכמים במדרש שיר השירים "אחר כותלנו" אחר כותל מערבי של בית-המקדש, שנשבע לו הקדוש ברוך הוא שאינו חרב לעולם. תפישה זו המופיעה בספרות חז"ל, מביעה את העמדה שהכותל הוא שריד לבית המקדש, שריד ששכינה לא משה ממנו ומכאן קדושתו. הכותל המערבי מייצג את תקוות הגאולה אליה נכספו יהודים במשך אלפיים שנות גלות ועד היום, סמל של ציון החרבה וביטוי לתקוות כמוסות וגלויות לחזרתו של עם ישראל לארצו ולמקדשו.⁷⁸ בכל שנות הגלות הארוכות היה הכותל מושא לתפילות העם, אליו כיוונו את ליבם ודרכו ציפו שתפילתם תעלה למרום, וגם כיום הכותל הוא מקום זעקה ותפילה, כותל דמעות ואתר געגועים.

מבחינה הלכתית, הפוסקים החרדיים מתייחסים אל הכותל כ"בית כנסת", מכיוון שזהו מודל "הקדושה" הזמין ביותר עבור היהדות החרדית ומאפייני פסיקת ההלכה שלה.⁷⁹ אבל זה איננו עוד בית כנסת, אלא בית הכנסת החשוב ביותר לעם היהודי. יהודים שומרי תורה ומצוות ניגשים אל הכותל באימה וביראה, לאחר נטילת ידים, ויוצאים ממנו כאשר פניהם אל הכותל לבל יפנו גבם אל הכותל. בעבורם, לא רק שברחבת התפילה צריכים להתקיים גדרי צניעות וקדושה הכוללים הפרדה מגדרית, אלא כלל הבאים בשערי המתחם מתבקשים לכסות את ראשם ולהתלבש בצניעות.⁸⁰ החשיבות והקשר לאתר נראים גם בסקר שערכנו, לפיו 92% מהחרדים חשים קשר עמוק לכותל המערבי, הרבה יותר מאשר לכל אתר קדוש, דתי או ממלכתי, אחר.⁸¹

⁷⁷ ראיון המחברים עם מורן איפרגן, 15.3.21

⁷⁸ על ההתלהבות החרדית עם שחרור הכותל במלחמת ששת הימים והמאבק הפנים חרדי נגדה ראו יאיר לוי, "נגד הזרם: ההתנגדות להתלהבות החרדית בעקבות מלחמת ששת הימים"

⁷⁹ בשונה משטח ההר לגביו מקפידים החרדים על קדושה לפי המסורת היהודית, באופן מודולרי. רוב החרדים לא נכנסים לשטח ההר כלל, חלקם גם מקפידים לא להתקרב לכותל יותר מדי, ובודאי לא להכניס אצבעות בין האבנים בגלל שגם זו היא כניסה לשטח הר הבית המקודש. בשנים האחרונות צמח מיעוט קטן המשתדל לעלות להר, אך גם קבוצה זו נכנסת רק לאזור תחום ומוגדר המותר בכניסה לפי שיטה מסוימת, ראה להלן.

⁸⁰ ראו לקוטי יוסף ח"ב מהדורת תשס"ד, עמ' תטו, וכן ספרו של הרב שמואל רבינוביץ' 'הכותל המערבי הלכות ומנהגים', הקרן למוורשת הכותל, 2009.

⁸¹ סקר המחברים בשיתוף כיכר השבת, מאי 2021.

לפי התפישה החרדית העם היהודי הקפיד תמיד על קדושת הכותל בהתאם להלכה, כך היה וכך גם צריך להיות. עובדת היותו של הכותל המקום הקדוש ביותר והזמין ביותר לעם היהודי, גוררת לתפישה החרדית ציפייה משמעותית אחת: **על הכותל לתפקד כמקום הקדוש ביותר לעם היהודי ועל היהדות החרדית להניף את דגל השמירה על הכותל ולמנוע בכל דרך את חילולו על ידי גורמים זרים הפועלים לשנות את אופי המקום והתנהלותו.** בשם אותם ערכים מקודשים ולאורם, סבורה היהדות החרדית, כי אין מקום לפשרות במקום תפילה המקודש.

היחס החרדי לנוכחותם של "אחרים" בכותל המערבי

כשם שבית המקדש היה מקום תפילה לכל העמים, ככתוב בספר ישעיהו, כך גם הכותל פתוח לכל אדם החפץ לבוא להפיל את תחינתו במקום המקודש. בספר מלכים נאמר:

וְגַם אֶל הַנְּכָרִי אֲשֶׁר לֹא מֵעַמְּךָ יִשְׂרָאֵל הוּא וְבָא מֵאֶרֶץ רְחוֹקָה לְמַעַן שַׁמֶּךָ. כִּי יִשְׁמַעוּן אֶת שִׁמְךָ הַגָּדוֹל וְאֶת יְדֶךָ הַחֲזָקָה וְזָרְעֶךָ הַנְּטוּיָה וְבָא וְהִתְפַּלֵּל אֶל הַבַּיִת הַזֶּה. (מלכים א', ח', מ"א-מ"ב)

מבחינה זו אין חולק על כך שמצב עניינים זה צריך להישאר כך, ומקובל על הכל כי האתר קדוש לכל חלקי העם היהודי ואף לשאינם יהודים וכולם צריכים ויכולים לחוש בו כבביתם, ולא כאורחים. עם זאת, אין הדבר מתיר לכל מבקר להתנהל בו כשם שהוא מתנהל בביתו. לאתר יש מסורת, מורשת ואופי מקודש ומצופה שההתנהלות בו תהיה אף היא בחרדת קודש, כיאה לאתר קדוש.

היהדות החרדית סבורה שעמדה זו מקובלת על מרבית יהודי ישראל ויהודי העולם, המגיעים לבקר במקום מתוך אמונה עמוקה שהוא משמר ומשקף מסורת נאמנה, ארוכת שנים ואוטנטית. דווקא כך הכותל משמר גם עבורם את הקבוע, היציב והבלתי משתנה, רק כך הוא מהווה עבורם מקור השראה ואתר מפגש עם הקדוש והנצחי. הם סבורים שהדרך הנכונה לגשת למקום קדוש היא להתאים את עצמם אליו, ולא להתאים אותו אליהם.⁸² טקסי תפילה אלטרנטיביים, גם של בודדים, שלא על פי המסורת היהודית, אינם מתקבלים בברכה. בסרט 'הקיר' של הבמאית מורן איפרגן מתועדת מתפללת ישובה על הרצפה בתוך חווית תפילה עמוקה ואחת המתפללות, חרדית כפי הנראה, גוערת בה על כך בטענה ש"כאן לא מתפללים כך".

היהדות החרדית נאבקה במיוחד נגד "המזימות" של הקונסרבטיבים והרפורמים מחד, ונשות הכותל מאידך, לשנות את אופי התפילה, בין אם בקיומם של מניינים מעורבים ובין אם בדרישה לאפשר לנשים להניח תפילין או לקרוא בתורה במניינים משלהן בעזרת הנשים. מסיבה זו, ומתוך אמונה עצומה בקדושתו של הכותל מתחולל מאבק חריף, נוקב וחד משמעי מול קבוצות "אחרות" הרוצות גם הם את הכותל שלהם לעצמם. מנקודת המבט החרדית קבוצות אלה הן או פרובוקטיביות (נשות הכותל) המחללות את קדושת המקום, או מסוכנות לקיומה של היהדות והעם היהודי (רפורמים וקונסרבטיבים) ואין שום אפשרות לפשרה עם גורמים אלה. נכונות חרדית לפשרה מסוימת הייתה סביב מתווה הכותל כאשר הוצע שמניינים כאלה ואחרים יתקיימו מחוץ

⁸² בעימות הציבורי שפרץ סביב מתווה הכותל בנובמבר 2021, צידדו בגישה זו גם בכירים במפלגת השלטון 'מינה', כמו שר הדתות מתן כהנא ושרת הפנים אילת שקד. כהנא אמר בראיון לכאן 11 כי "רוב מוחלט של היהודים בארץ ישראל הם יהודים אורתודוקסים. אני לא חושב שצריך לתת לזרמים אחרים לנהל את הכותל. אפשר להגיע להסכמות בלי לתת למיעוט שולי שליטה בכותל". בנוסף ציין כי הוא סבור שיש לאפשר לחפצים בכך את היכולת להתפלל בהר הבית. הדברים זכו לתגובה חריפה של יו"ר מפלגת העבודה מרב מיכאלי ושל ח"כ הרב גלעד קריב.

לרחבה המוכרת כיום כ'רחבת הכותל'. אך 'פשרה' זו התקבלה במנוד ראש רפה, רק כאשר היה ברור שהיא איננה פוגעת בקדושתו של הכותל ומתוך הנחת היסוד החרדית שלא נכונות לפשרה, בג"ץ יכפה פשרה, שסכנותיה לכותל ולקדושתו מי יסורנה.

לטעמה של העמדה החרדית הנפוצה, הטענות נגד אופיו הקשיח של המקום מפיהם של אלו שאינם חרדים לקדושתו ואולי אף לא מאמינים בה, הן קנטרניות ובלתי פרודוקטיביות. הן משקפות מיעוט שאינו מפנים את העבודה שערכו הייחודי של המקום נובע בדיוק מכך שהוא קבוע ובלתי משתנה, והביקור בו כמות שהוא - מאפשר לחוש את החיבור להיסטוריה ולנצח.

3.4 הנרטיב הציוני-דתי

"כי ששת ימים"

פסגת מלחמת הישועה בתשכ"ז, היא כיבושה של עיר-עוז־לנו ירושלים שבין החומות, ופסגת הפסגות – החזרת הכותל המערבי לגבולו, לחזקת ישראל, ולקדושת ישראל הנצחית. מרגע הכיבוש המחודש לא פסקה רגל יהודית מרחבת הכותל. הכותל נהיה לגורם משפיע המורגש היטב בחיי העם, בארץ ובתפוצות. כאן המרכז. כאן הלב. כאן המעיין.

(הרב משה צבי נריה זצ"ל)

עבור הציונות הדתית החיבור בין הלאומי לדתי בכותל המערבי איננו חיבור של נרטיבים סותרים. אין עוד מקום בעולם כמו הכותל המערבי שבו בא לידי ביטוי הקשר העמוק של דורות רבים בין האמונה היהודית ללאום היהודי. מקום שכמו זועק "כי כל יהודי דתי הוא ציוני" ו"אין ציונות מתקיימת ללא יהדות". מבחינה זו, עבור הציונות הדתית, הכותל המערבי מייצג ומסמל בצורה העמוקה והטהורה ביותר את יסודות האמונה הציונות דתית.

שחרור הכותל במלחמת ששת הימים ואיתו חבלי האבות ביהודה ושומרון הביאו לתחושה כמו תנ"כית של שבי ציון החוזים ב"יד ה'" הפועלת בהיסטוריה. החג אותו חידשה הציונות הדתית לא היה יום העצמאות אלא דווקא 'יום ירושלים' המהווה עד היום מוקד זהות המצוין בשירה, הלל בברכה, ריקוד דגלים והמון אדם ברחבת הכותל המערבי.

בניגוד למלחמת העצמאות, בה מעמדה של הציונות הדתית היה של זרם שולי ולא משפיע, במלחמת ששת הימים בני הציונות הדתית היו כבר שותפים כחיליים בשחרור ירושלים, ותמונתו של הרב גורן, אז הרב הצבאי ולימים הרב הראשי לישראל, העמיקה את התחושה שבסיבוב הזה הציונות הדתית לוקחת חלק פעיל בהיסטוריה הגאולית.

כגודל העוצמה והשמחה גדל עם השנים הפיצול הפנימי בקרב בני הציונות הדתית ביחס לשאלה לאן ממשיכים. אולי הציבור המפוצל ביותר ביחסו לכותל כיום הוא הציבור הדתי-לאומי.

3.4.1 ציונות דתית- נרטיב העולים להר

עם שחרורו של הכותל, וביתר שאת בעשורים האחרונים, מתרבים בקרב הציבור הדתי-לאומי גורמים הרואים בהגעה לכותל תחליף חיזור לדבר כשלעצמו: עליה ולתפילה בהר הבית, מקום בית מקדשנו. את השינויים שחלו בציונות הדתית ביחס לעליה להר ניתן לראות בדמותו של הרב ישראל אריאל (שטיגליץ), ראש מכון המקדש וראש ישיבת המקדש בעיר העתיקה בירושלים. הרב אריאל למד בישיבת ההסדר כרם ביבנה, ישיבת כפר חסידים ומרכז הרב, היה מהצנחנים משחררי הר הבית ואף "ננוף" על ידי הרב גורן בעת שאמר תפילת 'תחנון' מול הכותל ביום שחרורו.⁸³ לאחר המלחמה כיהן הרב אריאל כרב פיקוד צפון ורב המועצה האזורית עמק יזרעאל ולאחר מכן רבה של העיר ימית. עם הנסיגה מסיני טען הרב אריאל שהמאבק אינו על 'האיברים' אלא על הלב - הר הבית, ועל כן החל בפעילות למען הקמת המקדש שהביאה לייסודם של מכון המקדש ושל ישיבת המקדש, תוך שהוא דורש הפעלת יוזמה בעניין ושולל בחריפות את הגישה כי בית המקדש יבנה מעצמו בדרך נס.

במשך שנים רבות, ולמרות שהיה בשר מבשרה של הציונות הדתית, עמדותיו של הרב אריאל נתפסו כחריגות, בקרב המיינסטרים הדתי-לאומי. עם זאת, בשנים האחרונות חלה עליה גדולה במספר בני ובנות הציונות הדתית העולים להר. מה שהיה טאבו מוחלט בשנים הראשונות לשחרור הכותל נשבר וכיום מתקיימות עליות להר כבדרך קבע, נעשות שם חתונות וספורים לימודים. תנועות נוספות קמו וכל אחת בדרכה מעודדת את תודעת העלייה להר.

מניעיו של הרב אריאל לעידוד העלייה להר היו מניעים דתיים, אך היו גם אחרים אשר פעלו ממניעים לאומיים יותר. כך לדוגמה "נאמני הר הבית" בראשות גרשון סלומון, ציוני-דתי, איש תנועת החירות. גם מקרה זה מהווה צוהר המאפשר הבנה של השינוי ביחס לעולים להר, שכן בעוד גרשון סלומון נחשב מחוץ לקונצנזוס הרי שיהודה גליק הצעיר ממנו, המגדיר עצמו כלוחם זכויות אדם הפועל עבור זכות עליית יהודים להר הבית, שימש כמנכ"ל מכון המקדש, ואף שרד ניסיון התנקשות בחייו בשל כך, נבחר ברשימת הפריימריז לליכוד בכנסת וכיהן כחבר כנסת מטעמה בכנסת ה-20.

גליק התבטא בצורה חיובית כלפי נשות הכותל ואף טען כי הן אינן עושות פרובוקציה, זו דרכן לעבוד את ה' ובמעשיהן באים לידי ביטוי אמונה ומסירות נפש.⁸⁴ ייתכן שעמדתו של גליק הנלחם עבור זכות התפילה בהר הבית כזכות דמוקרטית וכחלק ממארג 'זכויות האדם', מחייבת פלורליזם דתי בכותל והוא רואה בנשות הכותל בנות ברית למאבקו שלו. ככל הנראה עמדתו של גליק לא מייצגת את מרבית העולים להר הרואים הן בנשות הכותל והן ברפורמים ובקונסרבטיביים איום על זהותה הדתית של המדינה, גם אם **עבור רבים מהעולים להר הכותל במובנים רבים סיים את תפקידו.**

כיום, זרם העולים להר מורכב ברובו מקבוצות חרד"ליות שונות המזוהות בצורה כזו או אחרת עם מפלגת הציונות הדתית בהנהגת בצלאל סמוטריץ', אך מתרחשת גם זליגה של גורמים חרדים עצמאיים העולים להר הבית ונאבקים על תודעת ההר בקרב היהדות החרדית.⁸⁵

⁸³ לדעתו של הרב גורן זהו יום שמחה ולא מתאים לומר בו תפילה על חורבן

⁸⁴ גליק יהודה, אתר סרונים, 22.8.2016

⁸⁵ פלג זילברמן למשל, ואחרים

3.4.2 ציונות דתית- אל הר המור

מהצד השני של הציונות הדתית החרדית⁸⁶ לית ניצבים הרב טאו ותלמידיו הרואים בעלייה להר, כנגד דעתם המפורשת של הראי"ה והרצי"ה קוק והרבנים הראשיים לדורותיהם, חטא דתי ואמוני. הרב טאו בשיעוריו, שב מזכיר את הזהירות המופלגת של הראי"ה והרצי"ה קוק "שלא הכניסו את אצבעותיהם לחרכי הכותל". לדברי הרב טאו "מה שייתן לנו זכות במקום הזה זה השמירה עליו, רק כך נהיה שייכים למקור. ואם על זה לא נשמור אז אנחנו שמים אותו בערך של שאר ארץ ישראל. אי הכניסה היא שמחברת אותנו אל המקום".⁸⁶ הרב טאו סבור שהחתיירה להקמת בית מקדש, או "הכפייה של ההר על העם", היא מוקדמת ולא מותאמת לחברה הישראלית. לדברי הרב טאו בנין בית המקדש הוא עיסוק של "הכלל" החייב לבוא מעומק האמונה של העם היהודי, כיחמה לאומית ולא כיוזמה של קבוצות דתיות כאלה או אחרות שרותמות את העגלה לפני הסוסים.

הרב טאו וההולכים בדרכו הם ראש החץ במאבק כנגד מתווה הכותל, במיוחד בשל ההכרה המשתמעת במעמדם החוקי של הרפורמים והקונסרבטיבים. בשונה מהרבנים החרדים שהיו נכונים לפשרה מתוך רצון להציל את מה שניתן הרי שהרב טאו התנגד לפשרה בכל מאודו, ואנשיו (ארגון ליב"ה, מתי דן ואחרים) הובילו קמפיין פנים חרדי נגד מתווה הכותל.

כלפי חוץ, עמדתו נוסחה כעמדה 'כללית' ו-'ממלכתית'. במכתב לשופטי בית המשפט העליון כתבו בכירי רבני הציונות הדתית כי: "מקום תפילה אינו מקום של מחלוקת ומימוש אג'נדות ומגמות שונות, ודאי לא שריד בית מקדשנו, הכותל המערבי, מקום התכנסותם של ישראל מדורי דורות לשפוך שיחם לפני ה' אשר על כן, יש לחזק ולעמוד על עמדת הרבנות הראשית לישראל, המייצגת את מסורת ישראל הנהוגה והמקובלת מדור דור, ומשמרת את החיוב ההלכתי המוחלט והחשוב הזה הבא לשמור על קדושת התפילה והמקום, ואיסור חמור הוא לסטות מן הנהוג בכל תפוצות ישראל מעולם".⁸⁷

כלפי פנים סכנת ההכרה הרשמית ברפורמים ובקונסרבטיבים הועצמה. לתפישת הרב טאו, שאף מתנגד למפגשים עם גורמים רפורמים או קונסרבטיבים "אין שום מתן היתר חלילה לשיתוף פעולה עם נציגי התנועה הרפורמית שעקרה תורה מישראל, ולוחמת גם כיום לעקור כל דבר שבקדושה בארצנו בגיוה, בכותל, בנישואין, בקדושת המשפחה ועוד". בעזרת טיעון זה וקמפיין "כותל אחד לעם אחד" סחפו הרב טאו ותלמידיו את הציבור החרדי להתנגדות למתווה הכותל עד להפלתו.

כפי שטען בשיחה איתנו אורן הניג מנכ"ל מרכז ליב"ה: "הפתרון הוא ביסוס האורתודוכסיה כיהדות האולטימטיבית בישראל. ללא מתחרים. יהיו מי שפחות יתחברו - בצד החילוני ליברלי והרפורמים - שהם מיעוטים קטנים. אבל יתרגלו תוך שנתיים לערך".⁸⁸

⁸⁶ בדומה לנרטיבים של קדושה המוזכרים קודם לכן. קדושה היא הדרה ובפרט הדרת העצמי מן המקום

⁸⁷ מכתב הרבנים נובמבר 2021

⁸⁸ ראיון המחברים עם מר אורן הניג, 10.2.21

3.4.3 ציונות דתית- המקף המחבר?

לצד זרמים אלו ניצב נרטיב ציוני דתי שלישי שמייצגו כיום הוא ראש הממשלה נפתלי בנט. כשר התפוצות תמך בנט במתווה הכותל. לצד הביוגרפיה האישית שלו כבנם של עולים מארצות הברית, וכמי שחי בה בעצמו ו"מכיר את המנטליות" של יהדות ארצות הברית, הוא טרח להדגיש את הקשר העמוק עם יהדות התפוצות. מבחינה זו נפתלי בנט והציבור אותו הוא מייצג רואים בכותל גם אתר דתי, גם אתר בעל אופי ציוני-ישראלי-לאומי שצריך להיות פתוח לכלל הציבור, וגם אתר שהוא בעל משמעות וכח חיבור לכלל העם היהודי בארץ ובתפוצות. בנט היה מיוזמי "רחבת המשפחות" ולמרות ההתנגדות הגדולה שהייתה לרעיון זה מצד גורמים חרדים, קונסרבטיבים, רפורמים ואף נשות הכותל, נראה שלפחות רעיון זה, שעיקרו "הרחבת העוגה" - הגדלת האתר הקדוש - הצליח ליצור תחושה של קשר משותף לכותל.

3.5 הנרטיב החילוני-אקטיביסטי

עמדות נאו-ליברליות וגישות פוסט ציוניות

המערכת הפוליטית הישראלית של סוף המאה העשרים הביאה להדגשת האיכויות ה"דתיות" של הכותל על חשבון האיכויות הלאומיות החילוניות. תגובת הנגד הטבעית למהלך זה הייתה התרחקות מסוימת של רכיבים בציונות החילונית מהכותל ומהערכים הלאומיים והדתיים אותם הוא מייצג. כך, במהלך קמפיין הבחירות של תנועת מרצ בשנת 2006 הכריזה התנועה כי: "אצלנו האדם במרכז והאדמה בצד" ובתשדיריה הציגה התנועה את הכותל כקלפי הגדולה בעולם כשבסרטון ניגשים אנשים שונים - פנסיונר, מסורבת גט, הומוסקסואל, עולה חדשה ועוד, ותוחבים פתק ובו משאלותיהם - לקבל גט, פנסיה, זכויות שוות וכדומה. שולמית אלוני, שהייתה ממייצגי הזרם החילוני-אקטיביסטי, טענה שהכותל הוא סמל של חורבן בשל הירות, היא דחתה את פולחן "האבן הקדושה", את הפיכת הכותל לאתר קנאי אורתודוכסי ואף תקפה את "צה"ל המתמסר לרבנים ולדת בקלות רבה" שהעביר את טקס השבעת החיילים לאזור המסמל חורבן. לדברי אלוני "במדינה דמוקרטית, בעם שסוף סוף זכה לריבונות, צבא הנשבע אמונים למולדתו ולחוקיה, חייב היה לערוך את הטקסים שלו לא בסמלי הקנאות שהביאה למוות כמו מצדה והכותל המערבי, אלא לקיים את הטקס ליד סמל הריבונות וסמל המשטר הדמוקרטי, ליד סמל החיים, השבות והביטחון לעתיד, היינו ברחבת הכנסת".⁸⁹ ביטוי עכשווי לעמדה זו נמצא בדרישתו של "הפורום החילוני" מראש אכ"א לא לחייב חיילים וחילות להשתתף בסיוור סליחות. הפורום גינה את תפילת הרמטכ"לים גדי אייזנקוט ואביב כוכבי שנערכה בכותל בעת חילופי התפקידים ביניהם ואף תיעד באתר האינטרנט שלו התייחסויות שונות במערכת החינוך לכותל ותהליך ההדתה המשתמע מהן.⁹⁰

⁸⁹ אלוני שולמית, קיר ריאל- סמל לחורבן או לאמונה, וואלה תרבות, 19.9.2006. בנוסף, עדויות של מורי דרך שהגיעו אלינו מעידות שיש קושי מסוים לאנשים חילוניים לבקר באזור הכותל בשל הדרישות השונות הכרוכות בהפרדה המגדרית ובצניעות.

⁹⁰ אתר "הפורום החילוני"

עמדות אחרות בוחנות את שאלת הכותל והמקומות הקדושים מפריזמה ליברלית בלבד - כסוגיה של זכויות הפרט והפרתן.⁹¹ כך למשל האגודה לזכויות האזרח הצטרפה לעתירה לבג"ץ כידיד בית המשפט בטענה שהאיסור על פשיטת יד בכותל פוגע בזכויות יסוד כגון הזכות לקיום בכבוד, וחופש העיסוק. המכון הישראלי לדמוקרטיה פרסם חוות דעת הלכתית הנוגדת את חוות הדעת של רב המקומות הקדושים ולפיה יש להתיר לעיוורים עם כלבי נחיה לגשת אל תוך רחבת הכותל.

הציפייה ששיח הזכויות יקושר גם למאבק הכותל לא הייתה מובנת מאליה. לדבריה של פנינה להב, עד שנת 2009 מרבית הציבור החילוני היה אדיש לחלוטין למאבקן של נשות הכותל ולא ראה קשר בין המאבק לשבירת ההגמוניה האורתודוקסית-חרדית-שמרנית לבין התופעות של כפייה דתית, הדרת נשים ושלטת הממסד הדתי בתחומים חינויים כמו ענייני אישות, גיור וכיו"ב.⁹²

ייתכן שלאחרונה תחושה זו משתנה כאשר נשות הכותל והזרמים הלא-אורתודוקסים זוכים לתמיכה מצד גורמים חילוניים ליברליים. חברות כנסת אתיאסטיות לחלוטין מזהות את המאבק על תפילת נשים בכותל כמאבק שהוא חלק בלתי נפרד משיח הזכויות, וסוגיית ההדתה, ואף סבורות שניצחון ב'כותל' יסמל יותר מכל נפילתו של מבצר אורתודוקסי חשוב.

לצד הזרם החילוני אקטיביסטי, חוקרים מזהים כי מאז שנות התשעים, מתקשים חלקים גדלים והולכים בחברה הישראלית להחזיק בערכי הציונות הלאומית יחד עם שיח זכויות הפרט ושאלת השייכות הגלובלית.⁹³ תופעה זו, המכונה לפרקים כ'פוסט-ציונות', היא עמדה תרבותית כבדת משקל והשפעה בזירה הישראלית. ברי כי לא כל עמדה חילונית אקטיביסטית היא 'פוסט ציונות', אך יש להצביע על המורכבות ועל השינויים שהתרחשו בשמאל האולטרה ליברלי.

גם מבחינה זו הכותל מהווה סיסמוגרף חברתי ממעלה ראשונה. הכותל כאתר לאומי דתי מייצג עבור רבים מבני קבוצה זו את התגלמות הלאומיות והדתיות של החברה הישראלית שרק ההתנתקות מהערכים המגולמים בו יאפשרו צעידה בדרך חדשה.

העובדה שהשינוי הזה מבוסס על שינויים אנדוגניים בזרם החילוני, משרתת את עמדתם של אלו הטוענים כי ההתרחקות מהכותל של הזרם החילוני היא חד צדדית ולא קשורה כלל לדומיננטיות החרדית בכותל. האמת כמו תמיד נמצאת כנראה אי שם באמצע.

⁹¹ ראה למשל מאמרו של יוסי נחושתן, פרשת נשות הכותל: הצורך בהכרעה ערכית-ליברלית, בשיח המשפטי ראוי לציון ברוחו השונה מאמרה של רות גביון, על זכויות אדם וסדרי תפילה בכותל.

⁹² Pnina Lahav, "The Woes of WoW: The Women of the Wall as a Religious Social Movement and as a Metaphor," in Women's Rights and Religious Law 123. 2016

⁹³ עמיחי דנינו, בין שבטיות לרציפות, טרם פורסם

3.6 הנרטיב של הזרמים הפרוגרסיביים

רגל בדלת להכרה

הזרמים הלא-אורתודוכסיים מהווים את הקבוצה גדולה ומשמעותית בקרב יהדות התפוצות, בעיקר בארה"ב, אך הם בעלי נוכחות נמוכה בישראל. בין 5%-2% מהיהודים בישראל מזדהים עם הזרם הקונסרבטיבי, ובין 8%-3% עם הזרם הרפורמי, אולם מרביתם "אוהדים" מבחון, ואינם נוטלים חלק בפעילות הדתית והקהילתית השוטפת.⁹⁴ תנועות אלו מודעות לכוחן הפוליטי המועט בישראל ונשענות תדיר על מינוף כוחה של יהדות ארה"ב מול הפוליטיקאים הישראלים.

קבוצה זו היא קבוצה דתית הרואה באתר בראש ובראשונה אתר פולחן דתי. היהודית הרפורמית הזדהתה מזוהה פחות עם הסיפור הציוני, והיא אינה מבקשת לייחס לכותל משמעויות נוספות על אלו הדתיות. השינויים שהם דורשים באתר נוגעים לסוגיית השוויון המגדרי: תפילה מעורבת הכוללת השתתפות של נשים בתפילה ובקריאת התורה. נריה כנפו מהתנועה הקונסרבטיבית טוען כי "מי ששולט בהר שולט בארץ" וכי מה שקורה בכותל ישפיע על כל מה שיקרה בישראל.⁹⁵ ההקשר הליברלי מקל על הזרמים למצוא תומכים ואוהדים בקרב הקבוצה החילונית-ליברלית הגדולה בישראל. להבדיל, באופן היסטורי היהודית הרפורמית פחות מזדהה עם הסיפור הציוני, ולא מחפשת לייחס לכותל משמעויות נוספות על אלו הדתיות.

ניתן לומר כי קבוצה זו היא בעלת תחושת זהות משמעותית, תודעת קדושה ברמה הדתית ותפישה מרחיבה של מושג זכויות הפרט, גם בתחומים דתיים. עם זאת, ניתוח הכתיבה הפרוגרסיבית בנושא, יחד עם ראיונות שקיימו עם ראשי התנועות בישראל, מצביעים על כך שסוגיית שינוי ההסדרים בכותל אינה חשובה או קריטית במיוחד עבורם. ראש התנועה הקונסרבטיבית בישראל, יזהר הס, אמר כי "מבחינתנו הכותל הוא הזדמנות להכרה ולדריסת רגל". הרב גלעד קריב גורס כי "הכותל בחר בנו. זה אינו הנושא החשוב ביותר, אלא הזדמנות לקבל הכרה רשמית". ניתן לומר, אפוא, כי העיסוק של קבוצה זו בכותל מהווה פעמים רבות שימוש בפוקוס הציבורי ובקונצנזוס היחסי סביב האתר כדי להשאיר את סוגיית הזרמים ביהדות על סדר היום הציבורי בישראל.

הערת שוליים שאינה בשוליים: הרב גלעד קריב ויזהר הס דיברו איתנו כשלא היו בעלי תפקיד רשמי. היום האחד יו"ר ועדת חוקה והשני סגן יו"ר ההסתדרות הציונית, בהתאמה. השינוי הזה מלמד יותר מכל על זרמי עומק בלתי פוסקים ועל תנועת מטטלת בישראליות היהודית, ויש לצפות כי נכוננו לה השפעות מרחיקות לכת הנוגעות למקומות קדושים, להכרה רשמית ולשיח הפנים יהודי במדינה.

⁹⁴ נעה ברק, רפורמים והדתומטר האורתודוכסי, גלובס, 13.11.2020.

⁹⁵ ראיונות המחברים עם נריה כנפו: 20.11.2020, 18.1.2021.

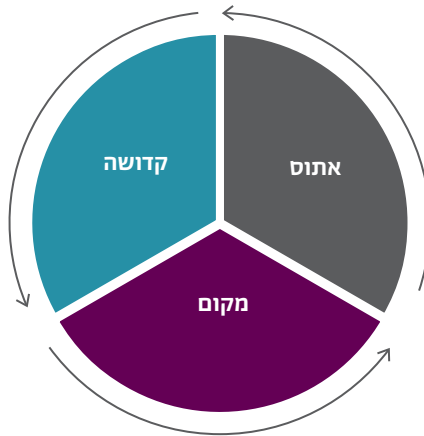
⁹⁶ ראיונות המחברים עם הרב גלעד קריב ויזהר הס (בנפרד), 18.1.2021.

פרק 4: אינדיבידואליזם והפרטה במרחב של זהות

ניתוח תמונת המצב בכותל מאפשרת להרחיב את הדיון לסוגיות כלליות יותר של קדושה במרחב מדינתי. בחלק זה ננתח את בחירתה של המדינה, בייחוד החל מראשית שנות השמונים, להימנע מעיסוק בסוגיות זהות, כחלק מתהליך עומק של הפרטה הקושר סוגיות כלכליות וחברתיות. נטען כי תהליכי ההפרטה לוו במשיכת ידה של המדינה ממרחבים נוספים, ונציג את המחירים שבבחירה זו.

החיבור בין קדושה, מקום פיזי ואתוס לאומי הוא בסיס המשמעות בחייה של אומה. הצורך החברתי בסיפור מחבר מקבל משנה תוקף עם הפיכתו של עם הספר הגולה לריבון במדינתו. החזרה לחבל הארץ הטעון בקדושה, בחיבור לסיפורי התנ"ך ולאחר אלפיים שנות געגוע, התנפץ אל מול מציאות מורכבת של שרידות ביטחונית, כלכלית ודמוגרפית במדינה צעירה. עם זאת, **בן גוריון הוביל בחירה מודעת להעמיד את סיפור המסגרת הישראלי במרכז ההווה החברתית הציונית, להשקיע בו משאבים משמעותיים ולבנות לו מערך אתרים קדושים מעודכן שיהווה מוקד פיזי לגיבוש זיכרון קולקטיבי קשיח.** מוקד זה יספר את הסיפור ויאפשר הזדהות ושייכות לעם המתאחד מחדש בארצו.

ככלל, כפי שתואר לעיל, המאמץ הציוני העליון לבניית דת יהודית אזרחית היה יוצא דופן במרכזיותו בהווייה של היישוב היהודי טרום הקמת המדינה. הוא הצליח לבנות חברה שבמרכזה היהדות הריבונית, הכח העברי המגן, השפה העברית, גאולת האדמה, החקלאות וההתיישבות וכל מה שנקרא היום "ישראליות", בעיקר במובנה החילוני. הלאומיות היהודית החילונית הלא היא הציונות, השתמשה אמנם בקדושת הארץ לצורך הצדקת קיומה, אך נמנעה מחיבור פרקטיקות דתיות או שפה דתית בבניית כור ההיתוך הישראלי.

תרשים 16: פאזל של זהות קבוצתית

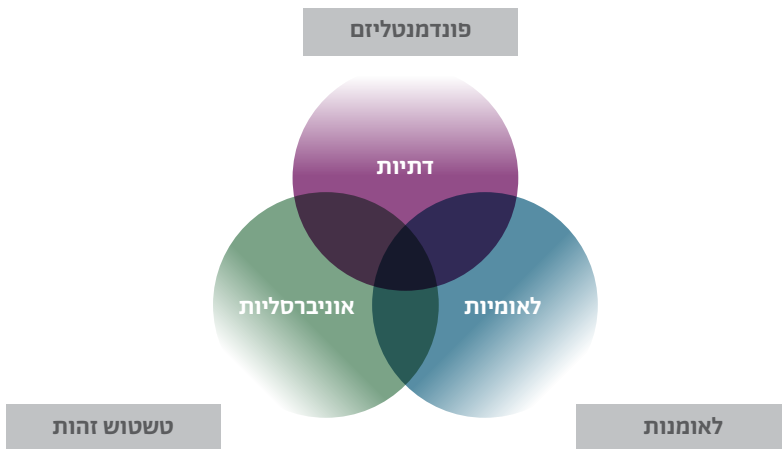
ככל חברה, גם הישראליות נזקקת למרחבי משמעות פיזיים אשר יבססו את הזיכרון הקולקטיבי. הציונות החלה בקידוש אתרים רבים על מפת ישראל כחלק מאתוס המקדש את ערכיה הבסיסיים: תל חי, מצדה, מערות בר כוכבא, דגניה, חניתה ואחרים, רובם ככולם נותקו משפה דתית ומן המקומות הקדושים היהודיים הפזורים לאורכה לרוחבה של הארץ.⁹⁷ עם זאת, כפי שנכתב לעיל, אתרי הקודש הציוניים הראשיים נקבעו בירושלים

⁹⁷ ואשר לא נמצאו בשליטת יהודים עד 1967.

הבירה: הפנתיאון הלאומי שבהר הרצל, ובו בית הקברות הצבאי המרכזי ומוזיאון "יד ושם", ו"גבעת הקפיטול" הישראלית עליה הוקמו משכן הכנסת ובית המשפט העליון.

ביסוס מרכז אידיאולוגי וסיפור מסגרת לאומי, אשר בא לידי ביטוי במקומות הקדושים, מהווה מוקד חיבור בין קהילות. הוא בעל פוטנציאל להפחתת מתחים וליצירת הסכמות סביב מדורת שבט ערכית. החוקר יורם בילו טוען כי "מבט מפוכח על מקומות קדושים ופולחניהם בארץ מראה, כי רגשות ספונטניים גרידא אינם מסוגלים לקיימם לאורך זמן ללא הכוונה, אינדוקטרינציה ותשתית לוגיסטית"⁹⁸ ולכן זקוקים ל"אמרגן" של קדושה: משרד ממשלתי, רשות מדינית, קבוצת לחץ ציבורית או מגורית או יחידים בעלי יוזמה, השפעה ומשאבים. כך, המקומות הקדושים בישראל, בתיווך ובאמרגנות מקצועית מטעם המדינה ומוסדותיה, ובפרט באמצעות מערכת החינוך וצה"ל, מצליחים, או לכל הפחות הצליחו בעבר, לספר את הסיפור הישראלי שמעל מחלוקות היום-יום. עם השנים, ובעיקר מתחילת היציאה מהמשבר הכלכלי של שנות השמונים, התגברו תהליכים ניאוליברליים אשר השפיעו גם על התפישה הרפובליקנית אודות תפקיד המדינה והיקף השפעתה על חיי הפרטים בה.⁹⁹ כתוצאה מכך, נסוגה המדינה, במקומות רבים, ממעורבות ישירה בסוגיות ערכיות וזהותיות השנויות במחלוקת.

המבנה העדין של הישראליות, הבנוי מלאכת מחשבת רבת איזונים בין הדת היהודית, הערכים הליברליים האוניברסליים והלאומיות, נזקק לתחזוקה שוטפת על ידי המדינה, גם באמצעות האתרים הקדושים. כל אחד ממעגלי הזהות המרכזיים נמשך לקצה על ידי קבוצת מיעוט המחזיקה בנרטיב מופשט ושטוח. אם המדינה מסירה את ידיה, המורכבות מתחילה להתפרק והפונקציה של אתוס משותף לא עובדת. כך, נוצרת מציאות של התרחקות מהמרכז המלכד תוך סכנת קריעה. בתהליך זה חוזרים המקומות הקדושים להיות חד ערכיים ואף מפלגים. להתרחקות כזו יש מחיר גם בפני עצמה כתופעה שלילית וגם בקרע הולך וגדל בין קבוצות.

תרשים 17: סכנות בקצה

⁹⁸ בילו יורם, פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, תשנ"ז, עמ' 73.

⁹⁹ גוטוויין דני, ראיון עם המחברים 17.3.21, ובנוסף מאמרו "מהפכת הפרטה והבניית הניגוד בין יהדות לדמוקרטיה בישראל. בתוך: "דברי ושברי דברים: על יהדותה של מדינה דמוקרטית", IDI, עמ' 497-545.

כך מתעצמת סגרגציה של קדושה. אתרים מורכבים אשר הצליחו במשך דורות להחזיק נרטיבים שונים, משלימים ואף סותרים, בתיווך המדינה, 'נכבשים' על ידי קבוצה המבטלת או מצמצמת את מורכבותם, מעלה על נס את משמעותם לקהילה או לקבוצה נבדלת, ומשטיחה את משמעותם החברתית הכללית. כשהמדינה מוותרת על תפקידה כסוכן זהות המחויב לאתוס המשותף, הטהרנות מנצחת. ההתרחקות מהכותל, כדוגמה להדרה שהצליחה מדי, או השתבללות לאתר שהוא חד קהילתי ולא מקום מפגש, יוצרים קרע עמוק בו כל קבוצה 'אוחזת' בערך אחד ותו לו, והמסד המשותף נמצא בסכנת התפרקות.

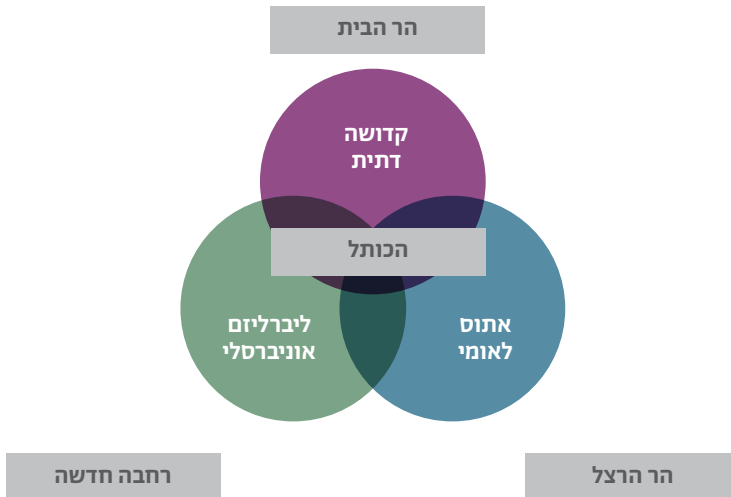
מכאן שעל מנת שאתר 'ישרוד' ויתקבל כאתר קדוש בקונצנזוס הלאומי נדרשת תשתית כפולה: חסות של המדינה ויסוד דתי-זהותי גם יחד. מקומות המחזיקים את שני היסודות הללו הם מעטים וייחודיים בנוף הישראלי, אך אין זו גזירת גורל. יצירת המשמעות היא דו כיוונית- מן הממסד להמוני העם ולהיפך.¹⁰⁰ עם זאת, המגזריות הישראלית שונה מכפי שמתאר אותה גוטוויין. מה שהיה פעם "הישראליות" המגדירה את הקודש ומדורת השבט שהזרמים האחרים היו שקופים לה, הפך להיות מגזר בעצמו. האם ישנה קבוצה או שבט אשר תודעתו היום היא "תודעת המדינה"? לא ברור. מה שכן ברור הוא שכל אחת מהקבוצות, בהתרחקות מהמקומות הקדושים, ויתרה של זהות מורכבת שהיא הכרחית לקיום הסיפור. השבט הציוני-חילוני התמגזר, מה שהביא להתרחקות מהציונות ומהמקומות הקדושים, לווייתור על זהות משותפת ולהפנמת התודעה של זרם הנלחם על שלו, אינו מנסה להכיל זרמי משנה ולהיות "כולם", אלא מוותר על השאיפה, היומרה, האמביציה, האחריות והמוטיבציה הזו.

¹⁰⁰ אבחנה ברוח זו נמצאת גם לאורך ספרו של שמואל ברקוביץ "מה נורא המקום הזה" משנת 2006. דוגמה לקידוש על ידי ההמון הוא קברי הצדיקים הרבים, אשר הוכרוזו (או לא) כמקומות קדושים לאחר 'הצבעה ברגליים' של המון אזרחי.

פרק 5: למרות זאת - הכותל

עושר הנרטיבים סביב הכותל והמחלוקות סביבו עשויים להטעות את המתבונן. למעשה מרכזיותו של הכותל בחברה הישראלית היא שמבססת אותו כאתר העל של העם היהודי והחברה הישראלית. הכותל, בין אם מתקרבים אליו או מתרחקים ממנו, מתרגשים ממנו או אדישים אליו, או לחילופין כועסים על הניהול שלו ועל המתרחש בו, הוא לכל הדעות אתר מחולל זהות ברמה הלאומית החברתית והציבורית. אין עוד מקום כזה בהוויה הישראלית והיהודית שמייצר נקודות חיבור למגוון עצום כל כך של אנשים שונים בעלי עמדות פוליטיות, חברתיות ולאומיות שונות ומגוונות.¹⁰¹

לפיכך, שאלת מעמדו של הכותל היא שאלה ציבורית ממדרגה ראשונה, ועליה להיבחן מנקודת המבט הציבורית תוך זיהוי האינטרס ציבורי הגובר על זכויות פרטיות או קהילתיות שונות. יחסי הכוחות בכותל, החל ממצבו הפיזי, כיצד הוא מתנהל, מה הדימוי הציבורי שלו, הן שאלות מהותיות לאזרחי ישראל ולבני העם היהודי. אי אפשר להתעלם מהכרעה בשאלות אלה, מבחינה זו, הוויתור או הבריחה של ממשלות ישראל לדורותיהן מהעיסוק בכותל ראויים לביקורת.

תרשים 18: קדושה ישראלית

¹⁰¹ ראה לדוגמה: ג'ודי מלך, שגעון הסליחות של העדה החילונית, הארץ 16.9.2012.

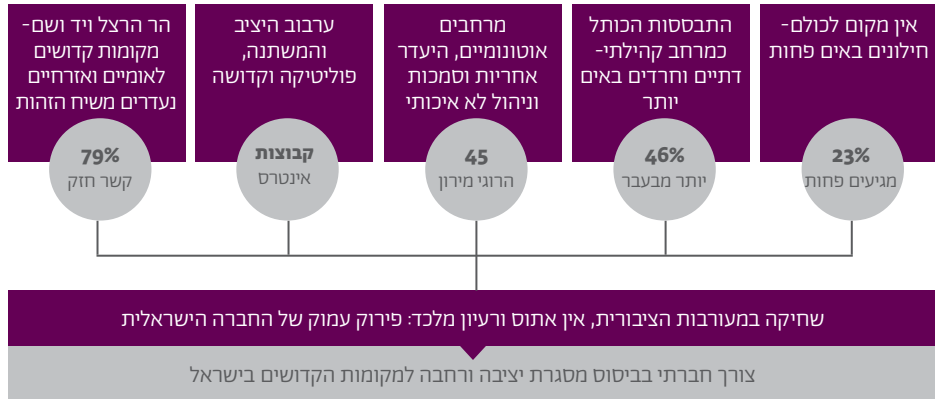
למרות העשייה החשובה והמשמעותית שלה, "הקרן למורשת הכותל" איננה מייצגת כראוי את האינטרס הציבורי הגם שהיא עושה מאמצים להביא לידי ביטוי פלורליזם מסוים בגישה לכותל, ודואגת למצבו הפיזי. לא ייתכן שהגוף האחראי על האתר הקדוש והמכונן ביותר של העם היהודי יפעל במעין "שטח הפקר" שנוצר בין הממשלתי-לציבורי. יתרה מזו, קשה להאמין שאתר היסטורי, דתי, לאומי, זהותי, מקום עליה לרגל, שמחזיק את הסיפור הישראלי לכל אורכו נזנח או הופרט לטיפולם של גורמים שאינם ציבוריים במובהק.

לא בתי המשפט, לא קבוצות לחץ ולא קבוצות אינטרס יכולים להכריע עבור החברה הישראלית והעם היהודי כיצד יראה הכותל ומה משמעותו עבורם במאה הנוכחית, המאה ה-21. זו שאלה ציבורית ממדרגה ראשונה שעל החברה הישראלית לעסוק בה בצורה שקולה ומדודה. חובה עלינו לנסח מהו האינטרס הציבורי ביחס לכותל מתוך הנחה שהחברה הישראלית איננה יכולה לוותר על עיסוק מתמיד בשאלות הזהות המגדירות אותה ובמיוחד בשאלת התודעה ההיסטורית אותה היא מנחילה לדורות הבאים. המשילות כמו גם הממשלה חייבות לחזור לכותל, ויחד איתן תחזרנה המשמעויות רבות הפנים של הכותל כאתר המעורר חוויה פנימית מכוננת, גאוה לאומית, ונקודת מפגש בין האלוהי לאנושי.

כיום מעמדו של הכותל עוד איתן והוא מצליח לדבר לקבוצות שונות, להכיל ערכים שונים, לספר סיפורים שונים בשפות שונות, ולעורר געגועים למכנה משותף, להיסטוריה שאיננה רק מתארת את העבר אלא כותבת את העתיד. את היכולת המיוחדת הזו של הכותל, ליבו הפועם של העם היהודי ומדינת ישראל, עלינו לשמור מכל משמר ואף להעצים. הכותל לא ויתר עלינו ולנו אסור לוותר עליו.

פרק 6: הגדרת הבעיה

הפרקים שלעיל מצביעים על מספר סוגיות מהותיות שיש להביא לפתרון, אך לשם מה? עלינו להגדיר מהי מטרת הפעולות שלנו, על מנת שנוכל לנסח באופן מפורש את פונקציית התועלת הציבורית שאנחנו רוצים למקסם. לשם כך יש להגדיר באופן נהיר את הבעיה שעומדת לפתחנו.

תרשים 19: תובנות ומסקנות

6.1 עסקנות ללא אחריות

המרחבים הקדושים שנכנסו לקונצנוס הישראלי הופרו בידי עסקנים המייצגים קבוצות אינטרס. המדינה משכה את ידיה מהם, והותירה את ניהולם, פיתוחם וקביעת הנורמות בהם, בידיים פרטיות או בידי עמותות, שאינם רואים את ביסוס האתוס המשותף כאחת ממשימותיהם.

הפרטת מרחבי הזהות הביאה לניצולם כזירת התכתשות לצורך גיוס הון סימבולי, זמן מסך תקשורתי וגיוס תמיכה ציבורית. המקומות הקדושים נמצאים בליבת השיח הישראלי, וברור למי שרוצה לזכות בנפח תקשורתי משמעותי שהוא יכול למצוא אותו בהם.

יתרה מכך, העסקנים אינם נושאים באחריות למתרחש באתרים: להיעדר הנגשה, לאסתטיקה שאינה מספקת, לפיתוח האתר, ולחיבור קבוצות שונות בחברה הישראלית. המורכבות של המקומות הקדושים ועומס הנרטיבים בהם מצריכים ניהול שוטף תוך הדגשה אקטיבית של המשותף, באמצעות ביסוס תחושת שייכות, בעלות ומשמעות.

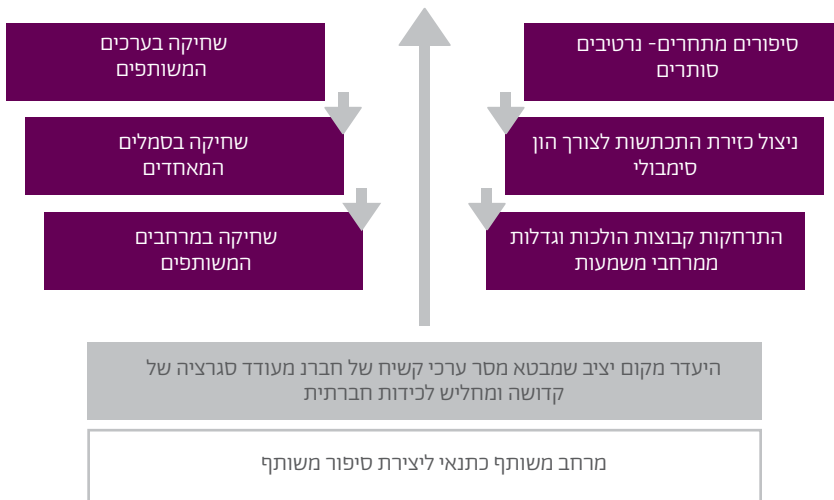
6.2 התפתחות מרחבי משמעות נפרדים

המקומות הקדושים משתנים וכל קבוצה בחברה מקדשת מרחב אחר, אתוס נפרד, מסד ערכי שונה. הציבור החילוני, למשל, מתרחק ממרחבי משמעות בכלל וממקומות קדושים (הנתפשים כדתיים) בפרט. זרמים לא אורתודוקסיים מבקשים לבנות רחבה נפרדת בכותל. הר הרצל סובל מהתנכלויות שלא היו בעבר. קבוצות חרדיות-לאומיות מבקשות לקדש את הר הבית על חשבון הכותל. יד ושם זוכה למתחרים דוגמת "זיכרון בסלון" וקבוצות שאינן ממוצא אשכנזי מוצאות עצמן מודרות מהשיח. החברה הערבית אינה מוצאת עצמה בתוך מרחב הסמלים הישראלי-יהודי.

מי שמרגיש שהמקום כבר לא שלו במובן של זיקה ושייכות - מתרחק. כך מתחזקים מוקדי זהות פיזיים סקטוריאליים ולרוב חד ערכיים, לא מורכבים על חשבון אלו הכלליים המעטים והייחודיים. היעדר מרחב משותף הוא מצב עניינים בעייתי למי שמבקש לייצר אתוס ישראלי. היעדר מרחב שיש בו מקום לכולם, ששייך לכולם, לכלל, מעודד סגרגציה חברתית ומחליש לכידות חברתית.

6.3 פוטנציאל לא ממומש בביסוס מסד ערכי יציב

מקומות קדושים ואתרים לאומיים מאפשרים מיסוד של הערכים המשותפים של החברה, באופן המאפשר להם 'חיים' שאינם תלויים בדעת הקהל המשתנה, בפוליטיקה ובשינויי הזמן. מקום פיזי נותן יציבות ליסודות אידיאולוגיים ומהווה זיכרון קשיח לבסיס הערכי המשותף עליו בנויה החברה. העובדה שהאתרים הקדושים בישראל, ברובם, אינם ממלאים את תפקידם בניין האתוס, קשור להפרטת מרחבי הזהות, ולהתפתחותם של מרחבים סגרגטיביים דווקא במקומות בעלי הפוטנציאל הגדול ביותר ליצירת מרחב משותף. בהיעדר "הארד דיסק" שיכול להכיל את המורכבות הישראלית באתרים פיזיים, מתחזקים הסיפורים המתחרים ונרטיבים סותרים מחזקים את האתרים הנפרדים בתהליך של היזון חוזר.

תרשים 20: הגדרת הבעיה

המדינה נסוגה מתפקידה כסוכנת זהות באופן מהיר וחד מדי, כשהיא מותירה את השטח לגופים פעילים מקבוצות שונות העוסקים בפירוק הקיים או למצער בהטייתו לכיוון הרצוי להם. בעשורים האחרונים נראה כי המדינה חותרת, ייתכן שבאופן בלתי מודע, למודל פעילות של "ועד בית" המקדם רק פעילות שאיננה מעוררת חיכוכים. **תנועה זו מסכנת את המבנה החברתי הישראלי הרגיש, ומעוררת חשש שמדינת ישראל עלולה להגיע למקומות אליהם הגיעו צרפת או גרמניה מחד, או לבנון מאידך, בפירוק העמוק של התשתית החברתית, מתוך הפסקת פעילות לביסוס האתוס המשותף וזהות המשותפת.**

ביחס ליהדות התפוצות, המחקר מראה כי אם ישראל לא תהיה מקום בונה זהות, יתרחקו יהודי התפוצות מקשר עמוק עמה. הזיקה של יהודי התפוצות למדינה נובעת מראייתם את ישראל כמרחב מכונן זהות (יהודית) עבורם. בין אם הם מבקרים/מזהים/נלחמים על זהותה, הם חשים חלק ממנה כמרחב משמעות, ובפרט במקומות הקדושים.

השורה התחתונה היא שמרחב משותף הוא תנאי לבנייה של סיפור משותף של חברה. אלא שבפריזמה של קדושה אנחנו נכנסים לשיח עמוק ומורכב הרבה יותר - שיח על ערכים משותפים, על סמלים בעלי משמעות ועל תפקיד המדינה. בשיח על מקומות קדושים יש צורך בהכרעות, אך בראש ובראשונה יש להעמיד את המדינה במקומה המרכזי בסוגיה.

שער שלישי

מתווה פתרון

ממלכתיות ומסורתיות - קדושה ישראלית

תראה לאט אנשים יוצאים מהמתח
ורוצים בסך הכל להיות ביחד,
בבית הכנסת הגדול הזה
שנקרא ארץ ישראל,
פה כולם מזמנים

פרק 1: הצעה לסדר מסורת-ממלכתי: נרטיב של אחריות יהודית

בהמשך לדיון בשלושת הפרקים הקודמים, אנו חושבים שיש צורך בביסוס נרטיב מלכד הפונה נגד תהליכי המיגזור. אנו רואים בכמה קבוצות את הבסיס לבניית הנרטיב הזה. תפישת המקף הדתית-לאומית, המסורתיות-מזרחית והנרטיב הציוני הוותיק במשולב עשויה להביא להיווצרות שכבת הסכמות עקרונית וכללית ביחס לאתרים הקדושים, אשר יש בה כדי לאפשר שונות ומגוון.

האם יש נרטיב אותו מקדמת המדינה באופן אקטיבי? האם אחד או כמה מן הנרטיבים הללו זוכים לאימוץ על ידי המוסדות הרשמיים? התשובה היא כן. והתשובה המסובכת יותר היא שזה מורכב. אמנם בראשית המדינה שלט הנרטיב החילוני-ציוני המפא"ניקי, אלא שהוא אותגר תדיר, הן על ידי הנרטיב המזרחי-מסורתי אשר התבסס עם העלויות ממדינות ערב וצפון אפריקה בשנות החמישים, הן על ידי הנרטיב של המיעוט החרדי הגדל והמתעצם פוליטית והן על ידי תגובת הנגד החילונית-לוחמנית.

הממלכתיות של בן גוריון, החילוניות הציונית ה"קלאסית", העדיפה את הממלכה במחיר של דריסת קבוצות ונרטיבים שונים. החל משנות התשעים, וביתר שאת מראשית המילניום הנוכחי, העוצמה החרדית בממשלות הביאה לתנועת נגד של המטוטלת ולביסוס הנרטיב החרדי-אורתודוכסי בנוגע לתפישת היהדות הישראלית בכלל, והמקומות הקדושים בפרט. גם תופעה זו, באימוץ המדינה, הביאה להתרחקותן של קבוצות אחרות.

בשנים האחרונות אנו עדים לתופעה חדשה: המסורתיות המזרחית פורצת מן הפריפריה למרכז ופועלת לביסוס אתוס היחד הרמוס דרך העצמת הזהות הישראלית הקולקטיבית, תוך הדגשת התודעה הלאומית, החינוך הציוני, המסורת היהודית, הסולידריות החברתית והממלכתיות דור 3.0. קבוצה זו מוצאת לה תומכים רבים מחוץ למעגלים המסורתיים הקלאסיים, הן בקרב דתיים-לאומיים, הן בקרב קבוצות חילוניות בעלות זהות יהודית חזקה והן בקרב חלק מחרדיי ש"ס.

ניתן לראות כי קבוצה זו היא הקבוצה היחידה אשר מצליחה לאחוז ללא תחושת סתירה בשלושת מעגלי הזהות הישראליים: עולם הזכויות הליברלי-אוניברסלי, חיבור דתי עמוק ותפישת לאומית איתנה. המסורתית החדשה נוכחת בנוחות יתרה בכל אחד משלושה מעגלי זהות אלו ויכולה להציע נרטיב ישראלי ממלכתי אשר אינו נכנע ואינו מוותר, ומצליח להכיל את תפישת ישראליות מורכבת אך נינוחה.

אמנם לעיתים נדמה שקבוצה זו היא הקשר האחרון בין החלקים "היהודיים" וה"דמוקרטיים" במדינת ישראל, אך לא מדובר בקבוצה סגורה כעבר, כי אם בבשורה המבקשת להתרחב ולכבוש לבבות מגוונים לנרטיב, תוך רתימת הדתיים והחילוניים, החרדים ולעיתים אף הערבים, סביב סיפור יהודי-ישראלי-ציוני. ניתן לזהות דמיון בתפישת המסורתית לאופי הדברים המגיעים מממלאי תפקידים בכירים בגופי הלאום ובממשלה, דוגמת יצחק (בו"י) הרצוג, נתן שרנסקי ובנימין נתניהו, אשר מחברים ללא חשש בין שלושת חלקי הפאזל, מבלי לראות סתירה בינם.

הנרטיב המסורתי-ממלכתי הוא יליד מזרח תיכוני אשר לא נולד מתוך העולם המערבי-ליברלי. המחזיקים בו מבינים שלעיתים הכלל דורס חלק מזכויות הפרט, אך אינם בזים להן. נרטיב זה נטוע עמוק בעולם ההלכה והדת, אך אינו רואה בהן חזות הכל. הלאומיות היהודית מפעמת בו, אך הוא אינו גולש להדרה ולשנאת האחר, אלא מחבק ומחפש את נקודות החיבור- בשפה, במנהג ובחג.

"המטרה היא שכל יהודי בעולם יוכל לבוא לכותל ולהביע את ההזדהות שלו, את הקשר שלו עם העם היהודי, עם הדת היהודית, עם מדינת ישראל, בצורה שהוא רגיל לעשות את זה", הסביר שרנסקי.¹⁰² בהזדמנות אחרת

¹⁰² פרוטוקול הכנסת, הוועדה לקידום מעמד האישה, מאי 2013

פרק 1 הצעה לסדר מסורת-ממלכתי: נרטיב של אחריות יהודית

אמר שרנסקי כי "לכותל המערבי יש חשיבות רבה גם בהיבט הלאומי וגם בהיבט הדתי וכל מהלך שיביא מבקרים נוספים לאזור יכול רק להעצים את חשיבות מורשת האזור, בין אם זה למטרות למידה, תיירות או תפילה".¹⁰³ יש שיגידו שמדובר בתמימות אוטופית של נרטיב שלא קיים. אך בניכוי המחלוקת הפוליטית, גם הממצאים שלנו מדברים את השפה הזו.

¹⁰³ המחלוקות שמאחורי לב הקונצרט הישראלי, ניר חסון ויאיר אטינגר, הארץ, 14.5.13

פרק 2: חלופות פתרון

החוקרים ג'ובאני ופרז מציעים חמישה מודלים אפשריים לניהול מקומות קדושים כ- "Thick Sites" (להלן- אתר גדוש)¹⁰⁴ ובמיוחד מקומות קדושים הנמצאים במחלוקת בין דתית או בין עדתית. ברי כי מודלים אלו אינם מתקיימים במלואם כמעט בשום מקום, אך הם מציגים תפישות שונות אשר מספקות מצע יציב דיו לביסוס פרקטיקות מדיניות, באופן השואף להיות קוהרנטי. מודלים אלו מהווים ניסיון תיאורטי-אקדמי, אך גם בעל אפליקציות בעולם המדיניות, למציאת פתרון ארגוני וניהולי אמיתי עבור אתרים גדושים במדינות דמוקרטיות.¹⁰⁵

מודל הסטטוס-קוו

1

הקפאת נקודה בזמן ושימורה ככל הניתן בהיבטים שונים, דוגמת סמכויות שיפוט, גישה, חלוקת משאבים ציבוריים, יוקרה, מעמד ותפקידים.

מודל הסגר

2

מודל אשר מבכר סגירת האתר על מנעול ובריה לכלל הציבור ומציג מודל מסוים של שוויון במניעת גישה.

מודל הפרטה

3

לפי מודל זה המדינה אינה מזדהה עם אף צד במחלוקת ואינה מסייעת בשום צורה, תוך שהיא מוציאה עצמה מהעימות ומסתפקת בשמירה על חוק וסדר באתר.

מודל "היד השווה"

4

מודל המציע חלוקה שוויונית יחסית או סמי-שוויונית של המרחב או של הזמן באתר בין הקבוצות המתחרות, על ידי המדינה, תוך שהיא עצמה 'ניטרלית' באופן שאינה מחויבת למי מהן.

מודל ההעדפה (DCV) Dominant Culture View

5

מודל בו המדינה מצהירה על תמיכתה באחת התרבויות הדתיות, הדומיננטית שבהן, ותומכת בפעילותה באתר במשאבים ובסמכויות, באופן רשמי ובלתי רשמי כאחד.

¹⁰⁴ Jobani & Perez, Woman of the Wall- Navigating Religion in Sacred Sites, Oxford Uni. Press, NY, 2017

¹⁰⁵ שם, עמ' 53

במקומות שונים במדינת ישראל מתקיימים מופעים של כלל המודלים המוצגים. מדינת ישראל היא מדינה יהודית על פי הצהרתה וחוקיה והתרבות הדומיננטית שלה מזוהה באופן כמעט מוחלט עם הזרם היהודי אורתודוכסי. הכללים והמנהגים באתרים הקדושים, בדומה לכל שירותי הדת, נעשים בישראל לפי ההלכה והמנהגים של היהדות האורתודוכסית ובאמצעות שליטה ופיקוח של הרבנות הראשית לצד גורמים חרדים אורתודוכסיים.

כך למשל, הכותל מנוהל על ידי מדינת ישראל באמצעות מודל ההעדפה, המעניק כח ועוצמה לתרבות הדומיננטית - קרי האורתודוכסיה היהודית. מודל ההפרטה ניכר בעיקר באתרים אשר התקדשו על ידי קבוצות ספציפיות, בהם קבר הבבא סאלי בנתיבות. הר הבית לעומת זאת מוחזק במעין מודל סגר המונע כניסה חופשית של יהודים ומגביל משמעותית את גישתם למקום, ולעומתו מודל הסטטוס-קוו מול המוסלמים והקהילה הבינלאומית ביחס להר. במערת המכפלה ובכנסיית הקבר קיימים הסדרים מקומיים המשמרים סטטוס-קוו של (מעין) שוויון יחסי בין קבוצות- בין עדות נוצריות שונות בכנסיית הקבר, ובין יהודים וערבים במערת המכפלה. ג'ובאני ופרז סבורים כי מדיניות ההפרטה היא המדיניות הראויה ביותר לדמוקרטיה ליברלית בניהול אתריה הגדושים. בשונה מג'ובאני ופרז אנו סבורים כי דווקא מודל המעורבות (DCV) הוא המודל הנכון והראוי עבור הסדרת הפעילות במקומות הקדושים בישראל, ובפרט באלו בהם מתקיימת תנועה ערה של אנשים ואירועים רבי משתתפים.

2.1 מודל הסטטוס-קוו

מודל זה הוא ניסיון להקפאת מצב. ככל שהדבר תלוי בבני אדם, עמדות משתנות, אינטרסים כלכליים ופוליטיים משתנים ומאבקים על עוצמה תופסים חלק נכבד מכך. ניסיון העבר מלמד כי סטטוס-קוו מצליח להישמר רק על ידי פיקוח הדוק מצד כח פוליטי חיצוני חזק ובלתי תלוי. דוגמאות טובות לכך הן הסטטוס-קוו שנקבע בדבר המלך מ-1924, תחת שלטון הבריטים, ושמירתה של ישראל בהווה על הסטטוס-קוו בכנסיית הקבר בין העדות הנוצריות.

בראיה של מדיניות, בחירה במודל "סטטוס-קוו" אינה אפשרית, אלא אם מתקיים מצב עניינים פוליטי המחייב "הורשת" האתגר לדורות הבאים. הקפאת המצב משרתת את הכוחות החזקים גם כך, ועם שינוי מאזן הכוחות הפוליטי, גם הסטטוס-קוו ישתנה. לכן לא מדובר בפתרון אמיתי, אלא בדחייה בלבד. דוגמה מאלפת לשימוש בסטטוס-קוו לשם הישרדות פוליטית ניתן לראות בתקופת כהונתו של ניר ברקת בראשות עיריית ירושלים. אתרים קדושים מטבעם הם נזילים, ללא יציבות טבעית. ה"יציבות" מסתירה שינוי תחת פני הקרקע, ומצב עניינים זה גרוע משינוי גלוי. כוחות השטח ומכלול האינטרסים ושינויי הזמן יעשו את שלהם את שלהם, גם אם יוגדר סטטוס-קוו כזה או אחר.

2.2 מודל הסגר

לתפישתנו, מודל זה אינו אפשרי ולא כדאי. האתרים הגדושים משמעותיות לאומיות, תרבותיות וזהותיות הם יקרים מפז לנשמתה של אומה. הבחירה לסגור אתר בפני קהל כמוה כמכת מוות, שכן מקומות אלו מוגדרים מתוך החוויה באתר, האישית והקבוצתית. סגירת אתרים קדושים על מנעול ובריח היא בזוז של משאבים ערכיים ומבני זהות.

עם זאת, מודל זה מתכתב עם תפישת 'קדושה כהדרה' אשר הזכרה לעיל בשער הראשון. תפישת זו עשויה

להיות מיושמת היכן שהיא מושרשת בצורה עמוקה ורציפה, דוגמת קודש הקודשים, אשר אף אחד לא נכנס אליו מלבד הכהן הגדול יום אחד בשנה, ביום הכיפורים. אימוץ מודל זה באתרים חיים דוגמת הכותל המערבי או קבר הרשב"י יביא להיווצרות של מעמדות מיוחסים אשר דווקא כן נכנסים, ויתרה מכך – תביא לכך שמבקרים רבים יקיימו טקסים ותפילות במקדש הקרוב ביותר לאתר, למשל בשער האשפות, וכך, יש לשער, לאחר דור או שניים, גם הוא עצמו יהפוך לאתר קדוש.

2.3 מודל אי-התערבות

מודל הפרטה, או אי-התערבות, הוא תוצר של מודל יחסי דת-מדינה הצרפתי, הגורס כי למדינה לא יהיו יד ורגל בתמיכה כלשהי בכל דת או פעילות דתית. כך, יימנע קיפוח של דת כזו או אחרת, ובפרט של מי שאינו מחזיק בשום אמונה דתית או אינו חבר בקהילה דתית. מודל זה שואב מתוך התפישה הליברלית הגורסת כי המדינה צריכה למזער את מעורבותה בחיים החברתיים והכלכליים של הפרטים בה, יחד עם ההנחה שדת היא בחירה אישית פרטית.¹⁰⁶

מדובר בהימנעות מקיום מדיניות המקדמת תפישה דתית, ערכית או לאומית כזו או אחרת, והותרת פיתוח, ניהול ותפעול האתר לקבוצת אוכלוסייה ספציפית. לרוב לא מדובר בשינוי הבעלות על האתר, אלא בשינוי תפקיד המדינה בו – מגורם מנהל המעורב בהחלטות יומיומיות, לגורם מפקח ושומר חוק בלבד. גורם 'ניטרלי'. זאת, מתוך הנחה ששום רגולציה, מתוחכמת ומתחשבת ככל שתהא, לא תצלח במשימה להסדיר את ההתנהלות במקומות גדושים, ולכן הפתרון הוא הפחתתה עד כדי המינימום הנדרש לשמירה על הסדר הביטחון הציבורי. לדידנו, התפישה שאי התערבות משמעה ניטרליות מצד המדינה היא תפישה נאו-ליברלית חילונית. מדובר בהנחה מטעה המוצאת כר פורה להתרחבות בדמוקרטיה ליברליות רבות. חילוניות, כמו גם תפישת עולם נאו-ליברלית המקטינה את תפקיד המדינה כערך, הן תפישות עולם ערכיות. הבחירה בהן לנהל את המרחב הציבורי היא אלטרנטיבה אחת מבין מגוון חלופות. ההסתכלות של ג'ובאני ופרז, כמו גם חוקרים אחרים, על עולם דתי בו תהיה תחרות בין תפישות עולם דתיות או תרבותיות שונות במרחב ציבורי מופרט ונטול אג'נדה, היא דה-פקטו בחירה באג'נדה שלהם לניהול המרחב הציבורי.¹⁰⁷

אי-התערבותה של המדינה מעצימה שתי תופעות השלובות זו בזו: הראשונה, גם ללא שינוי בעלות, היא הפיכת האתר למוקד ה"שייך" לקבוצת אוכלוסייה נבדלת ובכך מרחיק קבוצות אחרות, ומייתר את מעמדו כאתר שיש ביכולתו לסמל ולייצג אתושותף. ואילו השנייה היא הפיכת האתר לסחיר, ולהתפתחות אי-סדרים, קרבות בין חצרות, בצע כסף, אלימות, מפגעי בטיחות ואף נפגעים בנפש, כמו היה האתר שטח פרטי שענינה של המדינה נפקדת ממנו ככוונה. דוגמאות לאתרים ישראליים שהופרטו במידה כזו או אחרת הן קבר הרשב"י שבמירון, קבר הבבא סאלי בנתיבות, ואף מנהרות הכותל.

אנו רואים במודל זה ובמטיפים לו פרי באושים השומט את הקרקע מתחת לשאיפה הישראלית לאתוס משותף, המבוסס על מסד ערכי יציב. מבחינתנו התפשטות מודל זה מסבירה, או אולי מוסברת, בהתפרקות הזוהית הקיימת היום במדינה.

¹⁰⁶ שם, עמ' 147

¹⁰⁷ שם, עמ' 163

2.4 מודל היד השווה

מודל זה הוא מודל הדורש התערבות מצד המדינה, בעיקר בנוגע להקצאת משאבים ציבוריים בין דתות או קבוצות שונות, כביכול ללא העדפה מוצהרת. לרוב מדובר בפשרה יחסית ע"פ גודל אוכלוסייה או אמת מידה אחרת, המחלקת בין קבוצות שונות את האתר, באמצעות חלוקה נדל"נית או שעתית. אף צד לא יוצא עם כל תאוותו בידו, אך בפועל נוצרים פעמים רבות אתרים נפרדים.¹⁰⁸ מודל זה מניח שניתן לקיים חלוקה של כל אתר, ומתעלם במידה מסוימת מייחודיותם של האתרים הקדושים ומרכזיותם, ובשוני בין הפעילות המבוקשת באתר על ידי קבוצות שונות.

דוגמה בולטת למודל זה היא מערת המכפלה. באתר זה קיימת חלוקה קשיחה בין מתפללים יהודים ומוסלמים, אשר נכנסים משערים נפרדים, מתפללים בחללים נפרדים, ונמנעים מכל חיכוך. יש הרואים גם במתווה ממשלת נתניהו משנת 2016 לכותל המערבי, אשר תואר לעיל, ניסיון לפיצול המרחב המקודש בין רחבה חרדית לרחבה רפורמית.

עם זאת, כשיש כוונה לספר סיפור משותף, הפיצול למרחבים נפרדים מקדם את הנזק שבפירוק האתוס הכללי. חלוקה לזמנים ולשעות נפרדים אמנם מזיקה פחות, אך גם בה יש כדי לפצל את החברה. פעמים רבות מדובר במתווה שנועד למנוע חיכוך וכך למנוע אלימות, אלא שבתור מי שרואים דווקא במקומות הקדושים פוטנציאל לחיכוך חיובי בין שונים, ובהינתן שאלמות בין קבוצות במקומות הקדושים בישראל היא תופעה נדירה ושולית, נדמה שרוב בו הנזק על התועלת.

2.5 מודל התרבות הדומיננטית (DCV)

מודל זה מציע כי למדינה שיש בה מסד ערכי או אתוס ותרבות משותפים, קיימת לגיטימציה להחלתם במרחב הציבורי. מודל ה-DCV גורס שלא כל מדיניות שאינה שוויונית היא בהכרח מפלה או לא-לגיטימית, ומציע מספר הצדקות פוטנציאליות להיעדר שוויון.

מודל זה נפוץ במדינות עם כנסייה רשמית, דוגמת אנגליה ויוון, כמו גם מדינות אשר תומכות באופן משמעותי בדת ספציפית כמו ישראל ואיטליה. ג'ובאני ופרז מציעים שלושה תנאים להצדקת המודל: רוב משמעותי החולק הבנות בנוגע לדת ולתרבות, מסורת רב-דורית מובהקת אשר מייצגת את אותם מנהגים, והימנעות מהפרת זכויות יסוד של מי שאינו נכלל ברוב.¹⁰⁹ אפשר להתווכח כמובן על התנאים הללו ופרשנותם, למשל מהו רוב משמעותי, מהי הסכמה או הבנה בנוגע לתרבות ולמנהגים וכיצד היא באה לידי ביטוי, מה בדיוק נחשב למסורת, ואילו זכויות פרט הן זכויות יסוד. אך עם זאת, על פניו מדובר בתנאים סבירים וטריוויאליים.

אולי הטיעון החזק ביותר במודל זה הוא "תחושת הביתיות", השייכות ואף הבעלות, אשר הוא נותן לקבוצת הרוב, בהיותו מדגיש את המשותף, הסמלי והמאחד, בעידן של התפרקות לתתי קבוצות.

כלל החוקרים המציינים את הלגיטימיות של המודל מגנים עליו תחת ההנחה שהוא פועל בסביבה פלורליסטית וסובלנית. יש בכך דגש חשוב בנוגע ליחסה של המדינה ושל מנהלי האתר בפועל, כלפי מי שאינו נכלל באותה קבוצה דומיננטית. הדרך לעשות זאת באתר קדוש היא לאפשר גישה חופשית גם למי שאינו נכלל בקבוצה הדומיננטית ונציגות יחסית לקבוצות השונות במועצה המנהלת, ככל שיש כזו.¹¹⁰

¹⁰⁸ שם, עמ' 135

¹⁰⁹ שם, עמ' 58

קיומו של מודל DCV במדינה דמוקרטית מהווה מאמץ מתמשך במתח שבין "הקדושה הכללית", או "מנהג המקום" כפי שנקבע בחוק הישראלי, לבין רכיבים שונים בדמוקרטיה, המאותרים תדיר תחת המודל. ג'ובאני ופרז מצביעים על חמישה אתגרים שיש לתת עליהם את הדעת:

אתגר הזכויות - אשר מעלה את השאלה מהי "הבחנה מסוימת" של תרבות הרוב, וכיצד מבדילים בינה לבין פגיעה מהותית בזכויות מי שאינו נכלל בקבוצת הרוב הדומיננטית.

אתגר העוינות - שאלת מניעת עוינות בין קבוצות כשיש העדפה של קבוצה דתית מסוימת.

אתגר המגוון - הקושי לבסס זהות בין הממשל לקבוצה דתית, או זרם בתוך דת, והרצון לאפשר שוויון אזרחי מול השלטון לכלל האזרחים.

אתגר הדמוקרטיה - הקושי בביסוס הסכמה בקרב הדת הדומיננטית לגבי הפעילות הרצויה במקום. אם יש שונות גדולה בתוך הקבוצות זה לא פותר את הבעיה, ואז הממשל צריך לבחור סגמנט דומיננטי לקבל את עמדתו בתוך הדת הדומיננטית.

אתגר הזמן והשינוי - המודל נותן עודף עוצמה לשמרנים, למנהגים ולמסורת עתיקים, שאולי אינם עומדים במבחן הזמן.

אתגרים אלו עשויים להפעיל אצל הקורא נורת אזהרה מקיום מודל העדפת התרבות הדומיננטית, אלא שתשומת לב ציבורית ופיתוח מנגנונים תומכים למודל, עשויים להפחית את המתח, ולאפשר קיום מערך "בולם זעזועים" מגוון ודמוקרטי, אשר ימנע דחיקת רגליה של קבוצות מיעוט, יהיה פתוח לשינויים ברוח הזמן ויבטיח חופש גישה לכלל.

2.6 סיכום

פרק זה בחן חמישה מודלים המוצעים בספרות המחקרית. ברור כי קיימים מודלי ביניים ומקרים ומדינות המשלבים זה בזה אחדים מהם. בחינתם מעיניהם של ג'ובאני ופרז הראתה כי הם בחרו פריזמה ליברלית בלעדית, המדגישה את הפרט, וממעיטה מן הערך החברתי והתרבותי (וגם הדתי כמובן) שיש למקומות הגדושים, המבססים את נשמתה של אומה, ביצירת אתוס חברתי מאחד.

לתפישתנו, על אף כי ברי שהאתגרים שמציבים החוקרים אמיתיים, והמדינה נדרשת אליהם, אין בהם כדי לפסול את מודל התרבות הדומיננטית, אשר יש בו ערך חברתי משמעותי, שלא קיים באלטרנטיבות. כאמור, **מודל זה מאפשר פגיעה מסוימת בפרטים או במיעוטים, במובן זה שהוא גורס שלא כל אי-שוויון הנוגע לספירה הציבורית הוא בהכרח לא לגיטימי. אך אין בכך, כפי שאף מציינים החוקרים עצמם, עילה להאמין שלא ניתן למצוא שיווי משקל ראוי.**¹¹¹ זאת בייחוד במקרים, דוגמת ישראל, בהם התרבות הלאומית שזורה בזו הדתית, באופן המאפשר הגנה על המודל בשם שמירה על יסודות הזהות המשותפים.¹¹²

מעבר לבחירת מודל לניהול סכסוכים באתרים גדושים, אנחנו מבקשים לקיים אתוס כללי מארגן, ולכן קיימת הצדקה מסדר ראשון לבחירה במודל המוצע כאן על מנת לפתור בעיות כלל ישראליות וכלל יהודיות של הבניית זהות וזיכרון קולקטיבי.

¹¹¹ שם, עמ' 100

¹¹² שם, עמ' 57

פרק 3: עקרונות לפתרון

מתווה זה מהווה בסיס לשיח ישראלי המבקש להציע סדר יום משותף של קדושה ישראלית, תוך הכרה בשונות הרעיונית שבין הקהילות לגוניהן, ובצורך במסגרות שייכות שונות. הנחות היסוד למתווה מבוססות על מודל התרבות הדומיננטית - היהדות האורתודוקסית - כבסיס המשותף.

המתווה מבוסס על הנחות היסוד הבאות:

א. הדת והלאום היהודיים שזורים זו בזו

יסודות בלתי ניתנים להפרדה אשר צמחו יחדיו והותכו במשך אלפי שנים. פירוק 'עסקת החבילה' היהודית מהווה חתירה תחת יסודותיה ונידון ככל הנראה לכישלון.

ב. חברה זקוקה לקדושה

כל חברה צריכה עקרונות בסיסיים המאפשרים לה להתמודד עם שינויים הזמן, ההנהגה, ההתפתחות הטכנולוגית והמרחב המשתנה. קדושה, במובנה הרחב כפי שהוצג במסמך זה, עשויה להוות אחד מעקרונות אלה.

ג. קדושה צריכה ביטוי פיזי

טבע האדם מבקש ביטוי פיזי במקומות מסוימים כדי להתייחד עם אלוהיו או כדי לתת ביטוי למורשתו ההיסטורית או הלאומית. התקדשות מקומות היא תופעה אנושית רווחת הנובעת מצורך ציבורי, קהילתי, תרבותי או דתי. המקום הפיזי הקדוש מהווה "הארד דיסק" של הזיכרון הקולקטיבי בעולם המוחשי, מקיים יציבות חזותית ומאפשר לשמר את ערכי הליבה.

ד. הכותל הוא ה"Hard disk" של החברה הישראלית

הר הבית, או בחלקו הנגיש - הכותל המערבי, הוא אולי האתר היחידי הקושר את ההיסטוריה היהודית לאורך אלפי שנות קיומה, מצביע על המסד הערכי העתיק של הקיום היהודי, ומספר סיפור שלם של קדושה, מלוכה, חורבן, גלות, געגוע, ריבונות מתחדשת ותקווה לגאולה.

ה. קדושה יוצאת מגבולות הדת

הקדושה הישראלית יצאה מגבולות החשיבה הדתית. לאורך השנים התבססו במדינה, בכוונת מכוון, מקומות קדושים שאינם מדיניים את הממד הדתי. אינטרס מרכזי של מדינת ישראל הוא להפוך מקומות קדושים לנכסים חיים השייכים לכלל ישראל.

ו. קבוצות כח ואינטרסים פוליטיים מערעים את הסמלים והמרחבים המשותפים

הכל פוליטי, ופוליטיקה היא מאבק על עוצמה. המאבק הזה, לכשעצמו, אינו מאפשר קיומה של קדושה, שמתוקף הגדרתה, גבוהה מהמחלוקת המזדמנת. המאבקים הפוליטיים במרחבי הקדושה המשותפים, ובפרט בקשר לכותל המערבי, ממעיטים את המכנה המשותף של הקדושה הישראלית.

ז. שינויים משפיעים על קדושה

על אף כל שלעיל, שינויים והתפתחויות בטבע ובטבע האנושי, במדע ובמרחב, ביחסים ובהזדמנויות, מביאים לכך שגם מקומות קדושים עשויים להזדקק לשינויים מסוימים.

שבע הנחות יסוד אלו מהוות את בסיס הדיון ממנו נובעים העקרונות והצעת המדיניות המפורטים להלן. לתפישתנו, מדובר בהנחות יסוד, שניתן לבסס הסכמה סביבן והן מהוות את המסד ההכרחי לפיתוח רעיוני של מתווה פתרון. לפיכך, על מנת שהמקומות הקדושים הישראליים יהפכו למוקד של חיבור, וימצו את הפוטנציאל הקיים בהם לקידום סולידריות חברתית, יש להתבסס של מספר עקרונות מנחים.

1 מינימום עסקנות- מקסימום אחריות

היעדר הכרעה בשאלת אחריות המדינה מובילה לכך שהאתרים הקדושים מאבדים את מעמדם והופכים לאתרים הרלוונטיים לקבוצת אוכלוסייה, שבט בודד. אתוס אינו עניין לעסקנים, על המדינה לקחת אחריות על האתרים הקדושים מקצה לקצה.

2 הכותל הוא אתר יחידאי המחזיק את הסיפור היהודי כולו

הכותל הוא אתר לאומי-ממלכתי. אי לכך יש להימנע מכל מתווה מדיניות המציע פיצול, הפרדה, חלוקה או פילוח של הכותל, באופן שיסכן את מקומו כאתר קדוש המסמל אחדות, היסטוריה משותפת ועתיד משותף.

3 מערך אתרים קדושים

ביסוס הזהות הישראלית מחייב הגדרה מחודשת של אתרים המדגישים ערכים לאומיים ואוניברסליים כמקומות קדושים. ביסוס הקשר בין דת ולאום, שכן הקדושה הישראלית מתקשה להתקיים סביב הדת בלבד.

4 מוקד של חיבור ומפגש

לאתרים הקדושים יש פוטנציאל לא ממומש בביסוס קשר איכותי בין הקהילות השונות בישראל ובין ישראל לתפוצות. יש לפעול למימוש.

5 הפרדה בין המקומות הקדושים והפוליטיקה

יציבותם של המקומות הקדושים קריטית ליציבות הבסיס הערכי המשותף. יש לנתק את היכולות של פוליטיקאים מזדמנים לבצע שינויים במקומות הקדושים.

6 קדושה היא דבר משתנה

יש לקיים מערך "בולם זעזועים" עצמאי המאפשר התמודדות עם שינויים ומחלוקות.

7 רלוונטיות

כלל הקהילות בישראל יוכלו לחוש זיקה ובעלות במקומות קדושים, או לכל הפחות בחלקם.

8 פונקציונליות

השימוש באתר מגדיר את קדושתו. באחריות המדינה לפעול לקידום הביקור, הפעילות והשימוש באתרים הקדושים, באופן מכבד, על ידי קהל רחב ממגוון קהילות.

9 אסתטיקה

הכרחית לכיבוד אתר קדוש. באחריות המדינה לפעול לשימור, פיתוח וקידום הפן האסתטי באתרים הקדושים.

10 הגנה על אורח החיים הדתי

לא תתבצע חקיקה אשר מטרתה פגיעה באורח החיים הדתי או בפרקטיקה הדתית.

פרק 4: מתווה פתרון

מתווה 'פנימה' מבקש להפוך את המדינה לגורם היחיד המנהל אתרי קדושה ישראלים-ממלכתיים, תוך מניעת חלוקת סמכויות הניהול וקביעת המדיניות מעמותות, קהילות ומגזרים. אל מול המפץ החברתי ותהליך הפרגמנטציה ההולך ומכרסם ביסודות המכנה המשותף – אנו מציעים כיוון פעולה הפוך. עצירת ההתרחקות והתנעת תהליך של התכנסות מחודשת סביב המוסכם.

כפי שמציע לנו מודל DCV, אנו רואים את היהדות האורתודוקסית כיסוד הקיום הישראלי המשותף. כתוצאה מכך, מתווה הפתרון המוצע אינו שוויוני, אינו יחסי ואינו נותן מקום ברמת המדינה לכלל הקבוצות בחברה, אלא מתעדף באופן ברור וחד משמעי את התרבות הדומיננטית. עם זאת, על מנת להתמודד עם הקשיים והאתגרים העולים ממודל זה, נמצאים במתווה המוצע מספר איזונים ובלמים באמצעים סטטוטוריים, דמוקרטיים וקהילתיים המפורטים להלן.

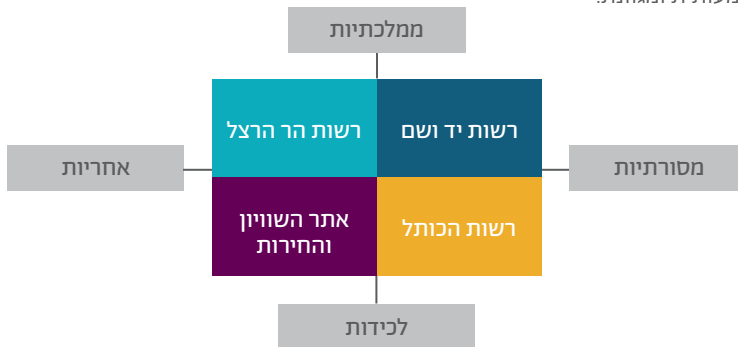
מימוש פוטנציאל האתרים הקדושים יתרום לביסוס קשר איכותי בין הקהילות השונות בישראל ובין ישראל לתפוצות. יש לתת דגש מיוחד על ניתוק היכולת של המערכת הפוליטית ושל גורמים אינטרסנטים לבצע שינויים מזדמנים או קבועים המשפיעים על אופיים ועל דרכי ההתנהלות במקומות הקדושים, תוך הקמת מערך התמודדות עם מחלוקות.

א. קדושה ישראלית: מתווה חדש

לאתרים קדושים תפקיד חשוב בקידום ערכי החברה, בשימורם ובהדגשתם. ביסוס הזהות הישראלית מחייב גיבוש של רשימת אתרים המדגישים ערכים דתיים, לאומיים ואוניברסליים והגדרתם כמקומות קדושים. עלינו להגדיר רשימת אתרים קדושים שחשיבותם נוגעת לכלל אזרחי המדינה ולעם היהודי כולו. אתרים אלה יסייעו לביסוס התרבות היהודית, להעמקת הזהות הלאומית.

ב. תשתית ליצירת קדושה ישראלית-ממלכתית

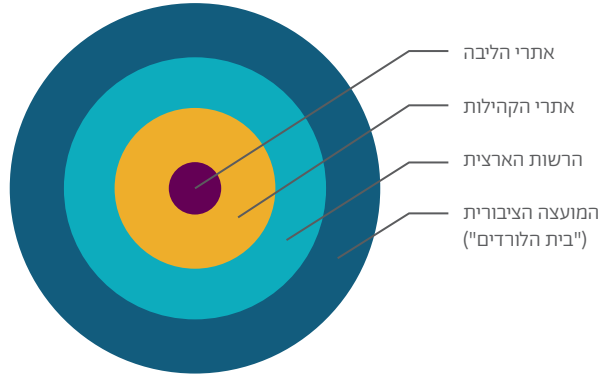
במדינת ישראל שלושה אתרים קדושים המהווים את אבן הראשה של הקדושה הישראלית – ממלכתית ומספרים את הסיפור הישראלי. אתרים אלה מדגישים את היסוד הדתי-רוחני, היסוד ההיסטורי והיסוד הלאומי-ממלכתי. לשם כך יש להגדיר את מעמדם של רחבת הכותל המערבי, יד ושם והרצל כאתרים קדושים ישראלים ולהחיל בהם כללים אחידים. כל אחד משלושת האתרים ינוהל באמצעות רשות סטטוטורית עצמאית ומועצה ציבורית משמעותית ומגוונת.

תרשים 21: קדושה ישראלית

ג. הרשות הישראלית למקומות קדושים

תוקם רשות סטטוטורית אשר תנהל את כלל האתרים הקדושים. רשות זו תהווה ארגון גג המתווה מדיניות עקרונית לכלל האתרים. הרשות תנהל באופן שקוף ועל פי דין, ותפעל לפיתוח, הנגשה, הפעלה וחינוך בכלל האתרים. רשות זו תתקצב ביד רחבה ותהיה כפופה למשרד ראש הממשלה.

תרשים 22: מבנה סטטוטורי

ד. מועצה ציבורית בכירה: ממלכתיות, מסורת, אחריות

תוקם מועצה ציבורית שתהיה אמונה על מעמדם הישראלי והבין-לאומי של אתרי הקדושה הישראליים-ממלכתיים. המועצה והרשות יחד, יסייעו לביסוס מעמדם, לגיבוש דרכי ניהולם, לפיתוח מעמדם ולרתימה של קהלים רבים להשתתפות ולשותפות. בראש המועצה ציבורית יעמוד נשיא המדינה והיוו חברים בה: יו"ר הכנסת, הרבנים הראשיים, יו"ר הסוכנות היהודית, ראש עיריית ירושלים, וראשי האתרים שיבחרו. אליהם יצטרפו נציגי ציבור באישור הממשלה תוך שריון לפחות 30% לנציגות נשים.

תרשים 23: המועצה הישראלית ללאום, קדושה ומורשת

ה. הגדרה משפטית של אתר קדוש

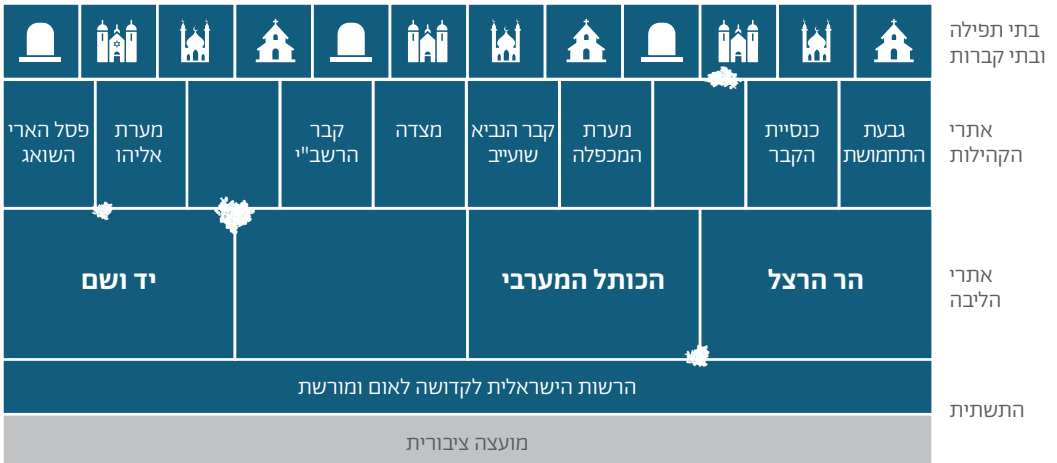
החקיקה הישראלית נדרשת להגדיר את המושג "מקום קדוש" באופן משפטי מחייב, המכיל את המשמעויות הדתיות, הערכיות והתרבותיות הרחבות והמיוחדות לאתרים הגדושים. זאת תוך מתן יחס הולם לזרמים, למיעוטים וליהדות התפוצות. הגדרה זו תהא דיפרנציאלית, ותכיר בשונות ובהיררכיה של המקומות הקדושים במדינה. בתי קברות ובתי תפילה יוחרגו מהדין הכללי.

ו. סובסידאריות של קדושה

המקומות הקדושים יוגדרו ברשימה רשמית מוכרת, על ידי מנהיגי הקהילות, וכל אזרח ישראלי יוכל לזהות את עצמו ואת קהילתו באתר המתאים להם. ההגדרה תחול על פי קריטריונים ברורים, אחידים ושקופים, בהחלטת מועצת הרשות, ובאופן פרטני לכל אתר ואתר. כלל אתרים אלו ינוהלו באופן עצמאי, תחת רשות מסדירה, אשר תפעל לפיתוחם ולשימורם.

ז. האתר הרביעי

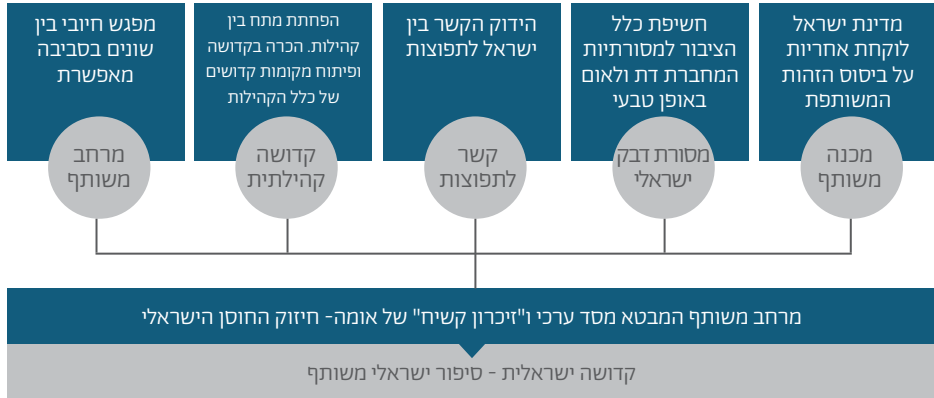
ייבחר, ובמידת הצורך יוקם, אתר מרכזי ממלכתי נוסף אשר יש בו בכדי לחבר את החברה היהודית והחברה הערבית במדינה סביב אתוס משותף של תקווה. האתר יהיה כזה המדגיש את הערכים האוניברסליים של שוויון וחירות, ויפנה לכלל אזרחי ישראל. אתר זה יכול להתבסס כמוקד של זכויות, ועליו לעמוד בקריטריונים של פונקציונליות ואסתטיקה ברמות הגבוהות ביותר - כמונומנט ישראל השואב ממגילת העצמאות, כמו גם מטקסטים רלוונטיים מהקוראן, מהתנ"ך, ממגילת זכויות האדם של האו"ם ומהכרזת העצמאות הצרפתית והאמריקאית.

תרשים 24: היררכיה של קדושה

פרק 4 מתווה פתרון

אנו טוענים כי מימוש המתווה על כלל חלקיו יאפשר ביסוס האתוס הישראלי בממד הפיזי, להתגבר על מחלוקות באופן דמוקרטי, ולתת מקום לקדושה הישראלית המגוונת של תתי הקהילות במדינה.

תרשים 25: השפעה מצופה בטווח הארוך

מדובר במתווה פורץ דרך, אשר מבסס את מושג הקדושה מחדש ומכיל בתוכו מורכבות של שלושת יסודות הישראליות: הדת, הלאום והערכים האוניברסליים. מקומו של הכותל במרכזו של מתווה זה אינו מקרי, שכן אתר זה מצליח להחזיק את הזהות היהודית לאורך אלפי שנים. לצד זאת, אנו מציעים חידוש וגיוון השיח באמצעות הרחבת מארג אתרי הקדושה המרכזיים, ביצוע פעולות לרתימת קבוצות אוכלוסייה שונות, והפרדה של המקומות הקדושים, המייצגים ערכים עליונים ויציבים, מוויכוחים פוליטיים. אנו צופים כי למתווה זה תהא השפעה חיובית על החיבור בין קבוצות האוכלוסייה במדינה, על הקשר בין המדינה יהודית לתפוצות, ועל יצירתם של מרחבים משותפים שיהיו גשר, פרק נוסף בבניית אתוס ישראלי משותף.

פרק 5: מחזון למעשה

- האחריות על המקומות הקדושים, כחלק ממערך בינוי ותחזוקת האתוס הישראלי, היא של המדינה, באמצעות רשות מוסדרת, ושלה בלבד.
- הקמת רשות רשמית לניהול הכותל המערבי
- הקמת רשות רשמית לניהול כולל של הר הרצל על חלקיו. כולל חלקת גדולי האומה, בית הקברות הצבאי, כלל האנדרטאות ומוזיאון הרצל.
- הקמת המועצה הציבורית בבית הנשיא.
- הכפפת שלוש רשויות הניהול של אתרי הליבה למשרד ראש הממשלה.
- ניהול האתרים יתבצע בשיתוף מלא עם הרשות המקומית הרלוונטית בכל אתר ואתר.
- פיתוח האתרים הקדושים יזכה לתקצוב משמעותי, בהם יודגשו הערכים שמקדם האתר, ההיסטוריה שלו וחשיבותה לקהילות הרלוונטיות.
- הקמת אתר רביעי בליבת הקדושה הישראלית שידבר לכלל הקהילות, ובפרט מיעוטים, באמצעות העלאה על נס של ערכי השוויון והחירות.
- חלקת גדולי האומה בהר הרצל תאפשר קבורה של נשיאי בית המשפט העליון ושל הרבנים הראשיים. יחד עם זאת, מומלץ לחדול מקבורתם של ראשי הסוכנות היהודית.
- מיפוי והסדרה של כלל האתרים הקדושים לקהילות ולזרמים, מיפוי מחלוקות והכרה רשמית על פי קריטריונים ברורים ואחידים.

יעשה מאמץ כן בפעילות חינוכית, תרבותית וחברתית לחיבור קבוצות שונות לאתרי הליבה. זאת באמצעות טקסי חיים וטקסים לאומיים, פעילויות במערכת החינוך הפורמלית והבלתי פורמלית, וכיוצא בזה. לשם כך תיבנה תכנית חינוכית, ייערכו סדנאות באתרים הקדושים למפגש בין קבוצות אוכלוסייה שונות, יוקמו וישופצו מתקנים ציבוריים פיזיים שיאפשרו מפגשים במקום.

הפעילות התרבותית תדגיש את הרלוונטיות של הסיפור הישראלי לאתר באמצעות חיבור לחיי הפרט וללוח השנה העברי הישראלי. תיערך ישיבת ממשלה שנתית באחד מהאתרים, תיערך תפילה או אירוע ייחודי לחיבור בין הקדושה הישראלית לערכים אוניברסליים, יעשה מאמץ מיוחד לחיבור יהדות התפוצות באמצעות "יום יהדות העולם" באתרים הקדושים ובמערכת החינוך.

אתרים הזוכים למספר מבקרים רב, דוגמת קבר הרשב"י במירון, יזכו לתקצוב משמעותי ולעדיפות בסדר הפעילות, ובפרט בנוגע לבטיחות, לנגישות ולאסתטיקה של המקום.

מרכז הסברה יעבור להיות כפוף לרשות החדשה, וכלל הטקסים והאירועים באתרים הקדושים, בהם יותר מ-1,000 משתתפים, ינהלו על ידו ובאחריות.

5.1 המתווה הכללי והמקרה הספציפי: קדושה ישראלית והכותל המערבי

כאמור, מתווה זה מציע הסדרה של המקומות הקדושים תוך מימוש הפוטנציאל שלהם, כמקומות עמוסי משמעות, לקידום לכידות חברתית ולבניית אתוס משותף. הכותל המערבי, כאתר הקדוש המרכזי בישראל, הוא בעל הפוטנציאל הגדול ביותר בהשפעתו על הסיפור היהודי-ישראלי, ומכאן חשיבותו. המחלקות סביב הכותל קורעת את לב העם היהודי בארץ ובתפוצות ויש לעשות כל פעולה במתינות ובשיתוף, לפעול בצורה אחראית ותוך הבנת קדושת המקום והרגישויות הקשורות בו.

לפיכך, ובהתאם לעקרונות ולמודל התרבות הדומיננטית, מפורטת להלן הצעתנו להסדרה הנחוצה בכותל המערבי:

1. אחריות המדינה במקום תהא מוחלטת ותתבסס על הקמת רשות ממלכתית סטטוטורית.
2. כלל הסמכויות במתחם, מעל ומתחת לקרקע, יהיו בידי רשות זו.
3. לרשות זו תמונה מועצה ציבורית (דירקטוריון) מגוונת אשר תישא באחריות הכוללת. במועצה זו תהא נציגות ליהדות התפוצות באמצעות גופי הלאום, ויהיה בה רוב לנציגי ציבור.
4. בראש הדירקטוריון יעמוד אחד מחבריו כפי שייבחר על ידם, תוך היוועצות עם הרבנות הראשית, נשיא המדינה ויו"ר הסוכנות היהודית.
5. הכניסה לכלל המתחם תהא מאותם שערים ובאותם תנאי הבטיחות והבטיחות.
6. הרחבה המערבית, לכל אורכה, תהא רחבה ממלכתית וכלל הטקסים הרשמיים והכלליים יתקיימו בה.
7. הרחבות שמצפון למעלה המוגרבים, ורק הן, יוכרו רשמית כבית כנסת ויתנהלו בהתאם להנחיות הרבנים הראשיים לישראל.
8. תוכשר רחבה ראויה ומוגבהת מדרום למעלה המוגרבים בצמוד להמשך הישיר של הכותל. רחבה זו תאפשר קיום אירועים וטקסים פרטיים וקהילתיים מגוונים.
9. כללי ההתנהגות ברחבה הדרומית ייקבעו על ידי דירקטוריון הרשות כך שיעמדו בתנאים שקבע בג"ץ בנוגע לחופש הגישה והפולחן במקומות קדושים.
10. מרכזי החינוך והמבקרים, כמו גם אזורי המשרדים והתפעול יהיו משותפים ויוכפפו לרשות הכותל.
11. הקרן למורשת הכותל תוכפף לרשות הכותל ותיוותר כגוף גיוס תרומות בלבד.
12. סמכויות התכנון והבניה באתר יוכפפו לוועדה המחוזית.

אנו גורסים כי הסדרה זו מבטיחה את עליונות התרבות האורתודוקסית הדומיננטית, כזו שמספרת את הסיפור היהודי-ישראלי המשותף, ועם זאת נותנת מקום ראשון במעלה למדינה בניהול המקום הקדוש. יתרה מכך, הצעה זו מתמודדת כראוי, לתפישתנו, עם אתגרי הזכויות, העוינות והדמוקרטיה של מודל DCV, נותנת מענה לדרישת בג"ץ הכותל מ-2013, ומאפשרת חיים מגוונים וסיפור יהודי משותף.

רשימת מקורות

1. אלוני שולמית, קיר ריאל- סמל לחורבן או לאמונה, וואלה תרבות, 19.9.2006
2. בורג מולי, יד ושם - למי? המאבק על דמותו של הר הזיכרון, סדרת "פרשנות ותרבות", הוצאת כרמל ואוניברסיטת בר-אילן, 2019.
3. בילו יורם, פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, תשנ"ז, עמודים 84-65.
4. בר דורון, בין קדושה לארכאולוגיה: ראשית המאבק על הגדרת מקומות קדושים והיסטוריים במדינת ישראל, 1967-1948
5. ברקוביץ' שמואל, מה נורא המקום הזה, ירושלים, 2006
6. דוריאנוב אלתר, ספר הבדיחה והחידוד בין ישראל לעמים, 1918
7. הכהן אביעד, מה נורא המקום הזה- על מקומות קדושים: בין דת, משפט וקדושה, שערי משפט ג(2) תשס"ג, 2003
8. דן יוסף, על הקדושה- דת, מוסר ומיסטיקה ביהדות ובדתות אחרות, הוצאת מאגנס, ירושלים, 1997
9. הלברטל משה, "על קדושה וגבולות הייצוג האמנותי והלשוני" בתוך: גבולות של קדושה בחברה בהגות ובאמנות, עורכים: אמילי בילסקי ואביגדור שנאן, ירושלים: קרן עדי להבעה יהודית באמנות ובעיצוב והוצאת כתר, 2003
10. ואלד יערי, "ממקום קדוש לסלע מחלוקת", היה היה: במה צעירה להיסטוריה גיליון 3, עמ' 93 — 115.
11. חסון ניר ויאיר אטינגר, המחלוקות שמאחורי לב הקונצנזוס הישראלי, הארץ, 14.5.13
12. לוז נמרוד, אחרם אלשריף בשיח הציבור הערבי הפלסטיני בישראל: זהות, זיכרון קולקטיבי ודרכי הבניה ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004.
13. לפיד יאיר, "המקום הקדוש ביותר ליהודים - הכותל" - מקור ראשון
14. ספוז'ניק אריה, 'קדושה ציונית מחולנת ביצירת עולמו של היהודי החדש', תש"ע
15. קנהול ישראל, תפיסת האלוהות והפולחן בתורת כהונה ובאסכולת הקדושה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1998
16. רוזנר ורסקיי, ירושלים והעם היהודי: אחדות ומחלוקת, המכון למדיניות העם היהודי, 2017.
17. רוזנר ופוקס, יהדות ישראלית, 2019
18. שביט ארי, "בית שלישי מעם לשבטים לעם", תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, בית יוצר ישראלי, 2021
19. על נתוניך ירושלים 2020, מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2020.
20. סקר תיירות נכנסת 2019, משרד התיירות, אוגוסט 2020.
21. סקר תיירות נכנסת 2018, משרד התיירות, יוני 2019.
22. סקר מינה צמח ומכון מידגם עבור ידיעות אחרונות, ספטמבר 2017
23. סקר YNET וקיימא ביוזמת המחברים, מאי 2021.
24. סקר מכון "מותגים" עבור "גשר" וידיעות אחרונות, 18 פברואר 2007
25. סקר מכון שכטר למדעי היהדות, מאי 2017
26. שערים, 9 במאי 1956
27. תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים, תשמ"א-1981

28. Silvia Aulet & Dolores Vidal (2018) Tourism and religion: sacred spaces as transmitters of heritage values, *Church, Communication and Culture*, 3:3, 237-259, DOI: 10.1080/23753234.2018.1542280
29. Gretchen T. Buggeln, Museum space and the experience of the sacred, *Material Religion*, 2012, 30-50
30. Samakov, A., & Berkes, F. (2017). Spiritual commons: sacred sites as core of community-conserved areas in Kyrgyzstan. *International Journal of the Commons*, 11(1), 422–444
31. Jirásek, Ivo. (2014). Pilgrimage - tourism continuum once again: Matrix of sacred, *Journal of Martial Arts Anthropology*. 14. 46—53. 10.14589/ido.14.4.6.
32. Peter L. Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*; New York: Anchor Press, 1990
33. Keupferschmidt, U. (1987). *The Supreme Muslim Council: Islam Under the British Mandate for Palestine*, Leiden, New York, København, Köln: E.J. Brill.
34. Jobani & Perez, *Woman of the Wall- Navigating Religion in Sacred Sites*, Oxford Uni. Press, NY, 2017
35. Gerardus van der Leeuw , *Sacred and Profane Beauty: the Holy in the Art*, Oxford University Press, USA , 1957
36. Lahav Pnina, "The Woes of WoW: The Women of the Wall as a Religious Social Movement and as a Metaphor," in *Women's Rights and Religious Law* 123. 2016

מימוש פוטנציאל תרומת האתרים הקדושים לסולידריות
במדינה יתרום לביסוס קשר איכותי בין הקהילות השונות
בישראל ובין ישראל לתפוצות. אל מול המפץ החברתי
ותהליך הפרגמנטציה ההולך ומכרסם ביסודות המכנה
המשותף - אנו מציעים כיוון פעולה הפוך. התכנסות
מחודשת סביב מדורת השבט.

